

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

ч. 1.

**ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ВАЛЕРИЇ КОЗЛОВСЬКОЇ**

У КІЄВІ—1930

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМИТЕТ

Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften. Das Ukrainische Archäologische
Chronik der Archäologie und Kunst. Heft 1. 1930. Zusammenfassungen Seite 95.
Redacteur Valerijá Kozlovska.

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

ч. 1

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ВАЛЕРІЇ КОЗЛОВСЬКОЇ

У КИЄВІ—1930

Бібліографічний опис
цього видання вміщено
в „Літоп. Укр. Друку”,
„Картковому реєрт.”, та
інших покажчиках Укр.
Книжков. Палати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук
Академік *O. Корчак-Чепурківський*.

ПЕРЕДМОВА.

Великі здобутки в галузі виявлення пам'яток матеріальної культури за останній час так шляхом плянових досліджень, як і шляхом випадкового знаходження їх, проблеми, що почали висуватись в зв'язку з вивченням і самих пам'яток матеріальної культури і певних етапів розвитку культури, методологічні питання — все це поставило перед Всеукраїнським Археологічним Комітетом ВУАН потребу приступити до періодичного видання «Хроніки археології та мистецтва», що має завданням поширити відомості про ці здобутки. Потреба ця відчулась швидко після виходу в світ видання ВУАК'у «Коротке звідомлення за р. 1926». На засіданні Всеукраїнського Археологічного Комітету з 28/XII 27 р. було ухвалено почати робсту в цьому напрямку. Тоді-ж був загально накреслений плян цього періодичного видання, який з додатками та змінами залишається в основі «Хроніки» і на сьогодні.

Що потреба такого видання на часі, то про це свідчать запитання та вимоги, що їх отримує ВУАК від окремих робітників та селян. «Хроніка» має умістити в собі статті, присвячені новішим дослідам в галузях археології та мистецтва, ставити окремі проблеми щодо вивчення старовинних пам'яток, переглядати питання методології щодо дослідження археології та мистецтва, подавати відомості з історії цих дисциплін. Крім того сюди мають увійти інформаційні статті, замітки про окремі пам'ятки археології та мистецтва, хроніка випадкових знахідок та виявлень, хроніка в справі охорони пам'яток культури, відомості про діяльність наукових товариств, музеїв тощо, бібліографія та рецензії. Цей плян стало можливим зреалізувати лише тепер.

Всеукраїнський Археологічний Комітет сподівається, що в розгорненню цього видання візьмуть найближчу участь всі заінтересовані працьовники нашого суспільства, які цим сприятимуть широкому виучуванню давніх пам'яток території України в зв'язку з загальним ходом історії матеріяльної культури. Отже це дасть змогу ширше задоволити культурні потреби робітничих та селянських мас.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПИ В ОКОЛІЦЯХ ХАРКОВА.

Проф. Олександр Федоровський.

20 листопада 1929 р. закінчилася осіння кампанія експедиції Упранауки для вивчення Донецького городища.

Донецьке городище міститься за 7 км від Харкова біля с. Карабівки на правому березі р. Уди. Це невеличка фортеця, оточена земляними валами, давно відома історикам та археологам (табл. I, фотозн. 1). Восени цього року шосейними роботами, що пройшли поблизу городища, розкрито, а почасти і зруйновано залишки великої оселі, що була навколо городища. Виявлено, що тут було велике місто, що простягалося вздовж річки мало не на $1\frac{1}{2}$ км, а простягнувшись до неї близько 1 км. Городище, що містилося між річкою та глибоким яром, крім природного захисту, укріплено глибокими ровами, та з глини висипаними і потім випаленими валами. Навколо городища розташовано селище, рясно вкрите залишками куль-итури. У двох пнауктах його виявлено моцальники, почаст посеред самої оселі. Шосейними роботами селище перерізано в напрямку довгої вісі, причому розкрито пам'ятки чотирьох різних категорій.

Вся поверхня, як виявлено, вкрита культурними ямами різної глибини, що здебільшого являють собою ями на збіжжя, призначені зберігати зерна. Не так часто трапляються залишки землянок, ще рідше горна ганчарські, нарешті знайдено чимало поховань, що деколи нашаровуються на пам'ятки інших категорій.

Ям на збіжжя розкопано вже близько 80. Вони мають різноманітну форму: глекувату, конічну—поширену долі (табл. I фотозн. 2) і циліндричну, різні розміри й глибину. Найбільша—мала 3 м 20 см завглибшки. Стінки ям ретельно виглашено, на деяких ясно видно відбитки лопат, що ними ті ями викопано. Деякі ями шаровано глиною та випалено, і тому вони на вигляд чорні, засмалені. В багатьох випадках виявлено на дні залишки березової та соснової кори, що нею вистлали колись ями. В двох випадках на дні ям зроблено циліндричні заглибини, мабуть, щоб стекала в них ґрунтува волога. В цілому ряді ям були

залишки звугленого зерна. Взагалі ж ями на збіжжя, так само як і інші заглибини у ґрунті, ще за давніх часів заповнили культурні нашарування, що складаються з землі з великою домішкою попелу, вугілля, грудок вогкої глини та печин, а також череп'я з посуду, побитих кісток інколи поламаних та попсованих господарських речей. В одній ямі знайдено не абияке націопичення обрізків рога, рогових остріжоків — покидів виробництва.

Велике число ям на збіжжя пояснюється, очевидно, тим, що ними можна було користуватися обмежений час, мабуть, через те, що розводилися на стінках ям бактерії і тоді зберігати в них зерно вже не можна було. Треба було покидати старі ями, що зробилися непридатними, і скоро їх заповнювали різними покидьками.

Землянок небагато, супроти числа ям на збіжжя. Досі їх розкопано 7. Усі вони дуже малі, здебільшого вражають своїм невеликим розміром. Звичайно це неглибокі вийми в землі формою як подовжений прямокутник. Долівка звичайно добре мазана глиною. По кутках збереглися ями від дерев'яних стовпів, що піддержували, очевидно, стелю. На дні траплялися заглибини з обпаленою поверхнею, здається залишки кабиць. Іноді посередині збереглися площинки — сижі, або лежанки; іноді є сходи, що ведуть до землянки. В одній землянці, великій розміром та дуже глибокій, прекрасно збереглася пічка, що її глиняний, під, укритий досі шаром попелу, а на долівці проти пічки помітно сліди жару, що його вигрівали з пічки, і він обпалив долівку до червоного. Знайдені в землянках та в інших ямах грудки печини, іноді з відбитками соломи, дощок, ліси — це, очевидно, уламки шпаруни від стінок, що підносилися над поверхнею землі. Частенько також трапляються уламки глиняної долівки. Двічі знайдено сліди дошок, що ними обкладувано стіни. Землянки так само, як і ями на збіжжя, заповнено культурним нашаруванням з великою домішкою попілу, вугілля, череп'я, покидів інші. В одній землянці знайдено шар грубого помолу борошна; його пощастило зібрати аж з торбину.

Горна ганчарські, що їх знайдено вже п'ятеро, чудесно збереглися. З них чотири одного типу. Вони складаються з великої груби, що її перегороджено посередині підпоркою — козлами. Над грубою міститься круглий черінь із випаленої глини, звичайно з вісімма великими відтулинами, що через них проходило гаряче повітря (табл. II, фотозн. 3). Челюсти горна піднимаються над черінем на зразок конічно-округлого склепіння. Всередині горна траплялося череп'я глиняних горщиків, що не були в ужитку — розбитих або попсованих під час випалу. Одно горно — № 4 має чимало конструктивних особливі-

Табл. I.

Фото 1. Краєвид на Донецьке Городище з лівого берега р. Уди.

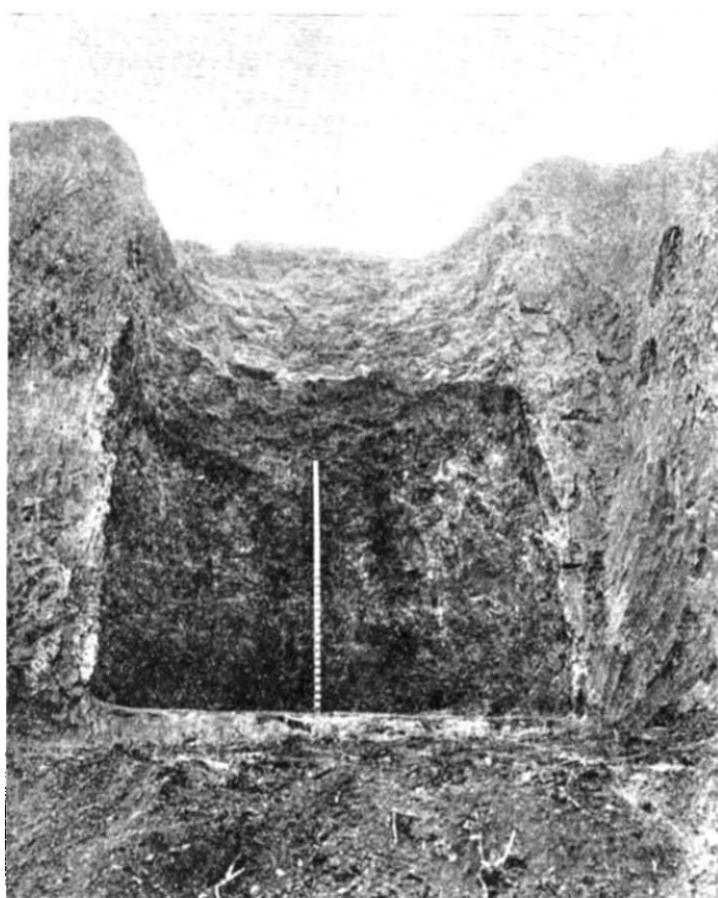

Фото 2. Яма на збіжокя № 155 конічної форми.

востей. Тут гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений у самому поді, а від нього розходилася низка коротких каналів, що пронизували під. Всі горна заповнено такими самими культурними залишками, що й інші ями.

Поховання, що їх уже розкопано 16 і виявлено, але ще не розкопано понад 20, характеризуються надто малою глиною—щось із 70 см. від поверхні. Кістяки напрочуд збереглися. Вони лежать випростані на спині, головою на захід. Права рука впоперек на грудях, ліва, зігнута в лікті, покладена на праве плече (табл. II, фотозн. 4). Інвентарю зовсім нема. Серед поховань одне належить підліткові, двоє—немовлятам. Дуже цікаво, що поховання в декількох випадках зроблено на поверхні культурних ям. Це свідчить, що оселю пересували з одного місця на інше, а різні ділянки її міняли своє призначення. Дуже багато поховань знайдено в центральній частині селища, де іноді вони займають суцільні площини, а також, з більшими проміжками, в північному напрямку, аж до самої околиці селища.

Культурний шар, що вкриває всю площину селища, має не абияку грудину—до 40 см, надто багатий на попіл і містить дуже багато культурних залишків, в тому числі і зовсім цілі речі для вживання. В одному пункті знайдено велику ділянку попілу, що йде грубим шаром, а під ним виявлено залишки цілої майстерні виробів із оленячого та лосячого рогу: багато покидьків виробництва, а також розпиляні, понадрізувані, обстругані шматки рогів, мабуть наготовані для виробів. В іншому місці—чимало дитячих іграшок, грубо виліплених із глини, які проте вражають надзвичайною виразністю, тут таки накопичення рогових остружок. В третьому пункті знайдено чимало залізної жижеліці.

Серед залишків, що характеризують природне оточення, цінний матеріал являє сила вугілля з дерев, що серед них легко визначити дуб, сосну, вербу. Трапляється кора сосни, верби, берези, лушпиння лісових горіхів. Всі ці залишки, а також відбитки гілок та дощок на глині, дадуть багато матеріалу для вивчення фльори того часу.

Кісток, зубів, рогів диких тварин є дуже багато. За попередніми визначеннями, виявлено чимало видів ссавців. Найчастіше трапляються зуби та інші останки лося, оленя, також дикої қози, дикого кабана, ведмедя, вовка, різних дрібних хижаків, бобра, зайця. Фавна, як видно з цього переліку, відзначає лісова, проте вже доведено домішку степових тварин, як от сугак та бобак. Багато пташиних кісток: визначено два види качок. Багато великих риб'ячих кісток, луски та інших останків, серед них найінтересніші—це великі щитки осе-

трових риб. Визначено кістки щуки, чабака, коропа, сома та інших риб.

Дуже цінні знахідки культурних рослин у вигляді зерна, що здебільшого звуглено, почорніло, проте, дуже добре зберегло свою структуру, а також у вигляді відбитків соломи та полови на шкарунах. Досі пощастило встановити, що тоді було просо, жито, ячмінь, пшениця мягка і тверда, гречка п'ятьох дуже дрібних гатунків, льон, мак; під запитанням стойть, чи був тоді овес та рижій.

Від свійських тварин трапляється чимало останків собаки, свині, вівці, корови, коня, знайдено кішку, багато разів знайдено яєчне лушпиння. Найпоширеніші свійські тварини—це свиня, корова, вівця.

З речей, що характеризують побут, найбільше є уламків кераміки. Сила-силенна череп'я від глиняного посуду належить до типової слов'янської кераміки 11—12 сторіч. Посуд має форму горщиця з круглим черевом, з вінцем дуже одігнутим наоколо, а потім в середину, часто з тавром на дні. Посуд зроблено на ганчарському крузі, добре випалено. Часто його оздоблено орнаментом, що йде по плечах та череву посудини—лінійним та хвилястим; іноді хвиля, розриваючись, переходить в низку дужок, ком, або косих рисочок. Деколи по вінцу посудини зроблено низку насічок, а інколи орнамент переходить навіть на внутрішню поверхню посуду. Куди рідше трапляється інший тип орнаменту, зроблений дерев'яним штампом. Дуже важливі зводинокі знахідки ранішої слов'янської кераміки, зробленої без ганчарського круга, з грубої грудкуватої глини, з орнаментом, складеним із зарублин, відтиснених на глині. Трапляються цілі горщики, покришки від них. Знайдено одну дуже велику амфорну посудину, зверху вкриту поземими рівчачками, з круглим дном, вузьким горлом та двома великими вухами, так звану амфору київського типу, а також череп'я подібного посуду. Знайдено декілька грузил на мережі,—великих еліпсоїдальної форми, зрідка глиняні пряслечка, випиляні з грубого череп'я, глиняні палянички, дитячі іграшки. Ці іграшки дуже інтересні. Вони виobraжають, здається, бика, ведмедя, собаку, кішку, птицю, людину.

З кісткових виробів трапляються гудзики, платівки, руточки, знайдено сім гребінців, деякі напрочуд добре збереглися, є орнаментовані; псалії—частини кінської вуздечки з прорізами та оздобами, кістяна обкладена на сагайдак, або на кульбаку з різьбою, колодочка від ножа, вістря до стріл, свищики, або соцілки. Знайдено ікло хижака, просвердлене дірочкою, очевидно, амулет.

Табл. II.

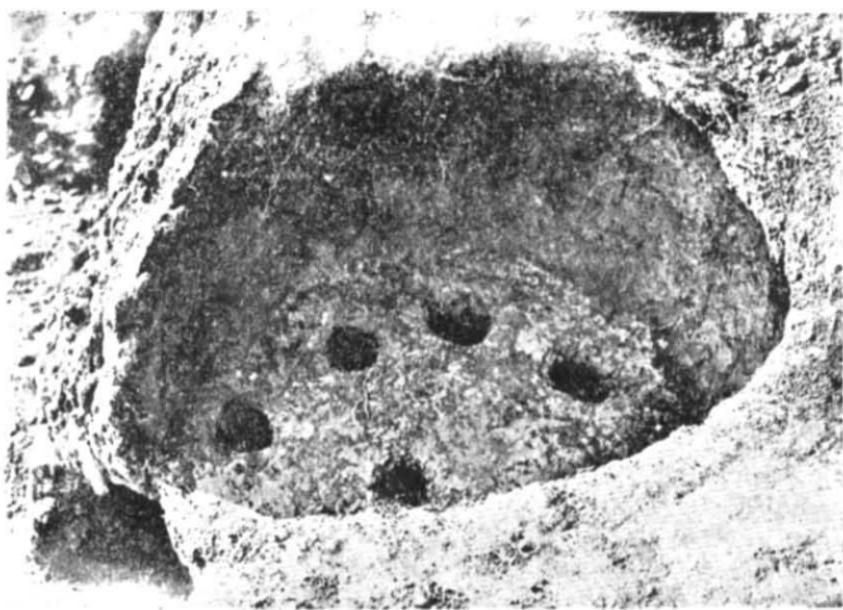

Фото 3. Ганчарське гарно № 3.

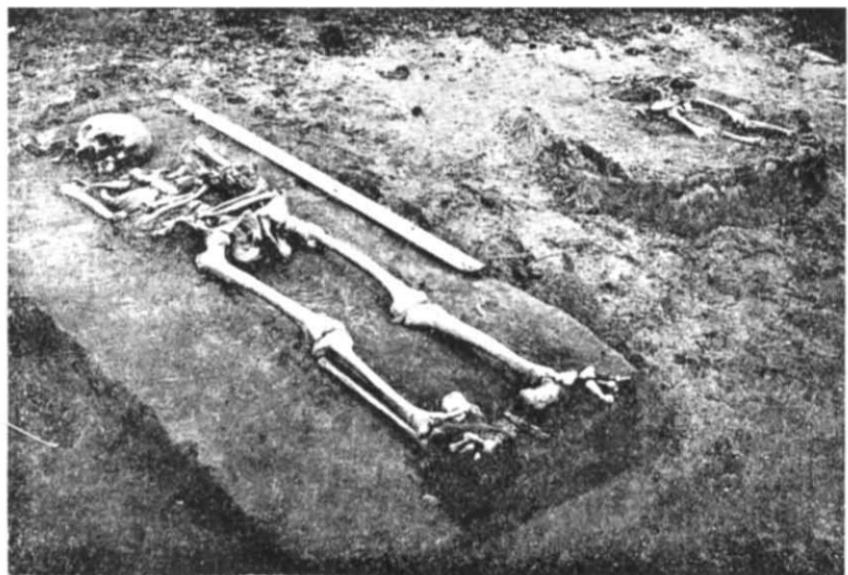

Фото 4. Поховання № 16.

Багато оленячих та лосячих рогів, розпиляних, обрізаних, з ознаками обстругування та шліфування, рогові платівки подібні до ножа.

Дуже часто можна знайти кремені, що їх уживано на здобування вогню, грудочки крейди, грудки дісковика. Виробів із каменю досить багато. Часто трапляються уламки жорнів із фосфориту та пісковика, знайдено велику кулясту зернотерку. Понад 50 пряслечок на веретена з овруцького лупака, фіялкового, рожевого, сірого на колір, різного величиною та формою; іноді ті пряслечка оздоблено насічками, крапками; також уламки цього лупака, з ознаками незакінчених пряслечок, лупаковий хрестик, другий хрестик з зернистого мармуру. Окремо стоїть одна велика кремінна стрілка.

Особливу групу складають формочки та матриці числом понад 10 для виливання металевих, здається, бронзових дрібних речей, прикрас, місячків, хрестиків тощо, вирізані з крейди. Є ще один хрестик грубо вирізаний із крейди, крейдяна лялька.

Бронзових речей не багато. Це каблучки, перстені, ковтви, обручки з дроту з незлютованими кінцями, часто покручені на жгут, болабанчики, ґудзики, вінчик на голову, два місячки, два хрестики; медальйон з виображенням двох пташок, зведених дзьобами, з заплетеними хвостами, пілком подібний до медальйону, знайденого в Києві. Другий маленький медальйон з фігурою верхівця, мабуть, святого Георгія, однаковий із знайденими на Чернігівщині та по інших місцях. Третій образок—грубо штампований із тонкої мідяної платівки. Також невеликі уламки бронзового посуду, шматочки мідяних платівок.

Залізна жужелиця, іноді великими грудками, траплялася частенько. Багато малих залізних ножів, велика залізна вузька сокира, уламок долота, чотири великі серпи, знайдені разом ще один окремо, декілька площиць до стріл, з них один дворгий, кочовницького типу, рибальські гачки, довгі цвяхи, невизначені уламки.

Багато уламків од закрученіх скляніх обручок, почасти з різnobарвного скла, багато намистин скляніх, іноді з крапками і розводами. Є також намистини з карнеолю, типової для слов'ян кізілуватої форми та круглі дві причепки з ляпис-лазурі, уламки намистини та місячок із бурштину, причепка з перломутурою, намиста з морської мушлі Каури Сурея moneta.

Знайдено декілька інтересних белемнітів. Це стрижні копальних м'якунів, що їх занесено сюди здалека. Двоє з них мають наявні ознаки обстругування. Белемніти, під назвою громових стрілок, і тепер уживаються в народній медицині.

Наструганим із них порохом лікують поразки тощо. Чи не для того вживали знайдених белемнітів і за стародавніх часів, до яких стосується городище?

А що побутові залишки зберегалися в попелі, то до нас дійшли такі тенденції речі, як шворки, мотузки, клаптики тканини, залишки ткацької основи з очками, що збереглися на гребені—берді.

Головна маса пам'яток є типова для слов'янської культури 11—12 сторіччя. Проте поволі збирається низка окремих речей кочовницьких типів, здається половецьких.

Історія городища в'яжеться з невдалим походом Ігоря, князя Сіверського, на половців 1185 року, що його описано в літописах та оспівано в найдавнішій пам'ятці української літератури—«Слові о полку Ігоревом».

Вже давні дослідники бачили в Донецькому городищі літописний город Донець, куди Ігорь прибув після втечі з Половецького полону. Проте малі розміри городища, де минулого сторіччя вже тричі роблено розкопи, давали привід до запереченні.

Експедиція Упрнауки виявила, що городище є тільки цитадель. Навколо її була оселя і, видимо, великі могильники. Розміром своїм оселя для 11—12 сторіччя, без сумніву, дуже велика.

Розкопи зачепили лише вузьку смугу вздовж шосе, що прокладається, але є надія, що найближчого часу досліджуватимуть далі цю важливу пам'ятку української історії, до того ж у далеко більшому розмірі¹⁾.

¹⁾ Зазначену інформаційну статтю було надіслано до ВУАК'у 9.XII 1929 р. Ред.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРЕЛЬСТАНУ.

Валерія Козловська.

Вже напочатку підготовчих робіт до будування Дніпрельстану відзначали і в пресі, і в науковій літературі значення Дніпровської електричної станції для дальнього розвитку індустріалізації, розвитку промисловості, змін у сільському господарстві тощо. Тоді ж таємні наукові установи різних напрямків у плянах своїх дальших дослідів відзначили потребу приділити особливу увагу вивченю питань, зв'язаних з територією Дніпрельстану. А що за пляном будівництва через 5 років мають затопити велику територію на північ від Дніпровської електричної станції, то наукова робота дослідчих установ скерована на вивчення цитань, що з тією територією зв'язані (напр., питання геологічні, антропологічні, вивчення природи, фавни, фльори, водяного господарства тощо). При Всеукраїнській Академії Наук у Києві організовано спеціальну комісію для наукового вивчення території Дніпрельстану; роботу також провадять у науково-дослідчих установах Харкова, Дніпропетровського тощо.

З-поміж різних проблем наукового вивчення території Дніпрельстану виникла проблема її археологічного вивчення цього району. Цю справу порушив Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН на засіданні президії Упрнауки в січні 1927 року. Тоді ж президія Упрнауки ухвалила в цій справі ряд постанов, серед них постанову організувати при ВУАН Дніпрельстанівську комісію; також ухвалено: «доручити УАК’ові (Українському Археологічному Комітетові) розроблення пляну дослідів у галузі археології та історії мистецтва й організацію їх навесні 1927 р.» (вит. із протоколу ч. 6 засід. в. президії Упрнауки з 31/I—27). Всеукраїнський Археологічний Комітет склав і подав до Упрнауки та до комісії Дніпрельстану плян і кошторис на досліди з археології на терені Дніпрельстану—на р. 1927 у сумі 21.990 крб. 75 коп., а на досліди з історії мистецтва—на 26.576 крб. На потребу досліджувати територію Дніпрельстану звернув увагу і Дніпропетровський Історично-Археологічний музей.

Згодом на голову науково-дослідчої експедиції Дніпрельстану Упрнаука призначила академіка Д. І. Яворницького, і під його керівництвом уже три роки провадиться археологічне вивчення цієї території. В складі цієї експедиції протягом цих трьох років працював старший та молодший кадр робітників—проф. О. С. Федоровський, С. С. Гамченко, М. Я. Рудинський, П. І. Смолічев, А. В. Добровольський, М. О. Міллер, П. А. Козар, В. А. Грінченко, Л. Є. Кістяківський та інші. Деято з цих дослідників працювали протягом одного лише дослідчого сезону, інші ввесь час. Експедиція своєю трирічною роботою виявила силу археологічних пам'яток. Акад. Яворницький на доповіді в комісії Дніпрельстану ВУАН наприкінці листопада 1929 р. зазначив, що число речей, здобутих за три роки дослідів, доходить до 36.935 штук.

Покищо не можна ще підсумувати наслідки всіх цих дослідів, бо досліди ще не закінчено, а наслідки того, що досі зроблено, опубліковано лише почасти. Отже через те я зможу спинитися на висвітленні лише того матеріалу, що тепер відомий тільки почасти, сподіваючись, що згодом члени експедиції поповнять мое повідомлення інформаціями, розвідками та спостереженнями над здобутим матеріалом з археологічної минувшини Дніпрельстанівської території. Наслідки археологічних дніпрельстанівських дослідів р. 1927 видано у збірнику Дніпропетровського Історико-Археологічного музею (т. I, редакція акад. Д. І. Яворницького, Дніпроп. 1929), що недавно вийшов із друку.

Тепер огляну археологічні пам'ятки Дніпрельстанівської території у хронологічному порядку, скільки дозволять це зробити відомі мені матеріали. Найдавніші пам'ятки матеріальної культури на терені Дніпрельстану, що вони тепер відомі, є неолітичні стації, що їх досліджувано протягом трьох дослідчих сезонів (1927—1929 р.р.) на скелях дніпрових островів. Тут треба підкреслити науковий метод дослідження цих пам'яток шляхом розкопів, що його застосували тут А. В. Добровольський (р. 1927) і П. І. Смолічев (р. 1928). Неолітичну стацію на скелі «Середній Стіг» біля правого дніпрового берега нижче с. Кічкаса розкопав А. В. Добровольський (див. Збірн. Дніпроп. Кр. Істор. Археол. музею, т. I, ст. А. Добровольського). Скеля ця має багато затишних місць, де можна добре заховатися під час негоди. На одному такому місці виявлено дві культурні верстви, що їх залишили тут давні осельники скелі. Долішня культурна верства складалася з декількох куп—покидьків їжі, де серед попелястої землі знайдено черепашки *cupio* та *paludina*, уламки тваринних кісток, кісток пташиних та риб'ячих, черепки з посуду, кістяне та кремінне знаряддя. Тут знайдено досить багато ріні, що її могли вживати на те, щоб

роздивати кістки. Горішня культурна верства, що відкладалася пізніше зазначених куп, ькравала весь майданчик скелі рівною товщою і також належала до неолітичної доби. Склад цієї верстви був не скрізь однаковий. Напр. риб'ячі кістки траплялися рясніше в долішній частині її, рінь частіше зустрічали в середній, тваринні кістки скучено на східному схилі скелі, череп'я більше знайдено в північно-східній частині культурної верстви, черепашок зовсім не знайдено, а кремінці розкидано по всій верстві. На думку автора розкопів, гадаємо занадто категоричну, такий розподіл покидьків промовляє за різні обставини існування осельників—долішній шар свідчить про поширення рибальства, середній — про не аби яке покращання умов життя, коли було багато звірів, горішній шар — про чимале погіршення цих обставин. Споміж знаряддя, здобутого з цієї культурної верстви треба відзначити — кремінне та кам'яне знаряддя (скребачки, ножі, вістря на стріли, кам'яна сокира, шліфувадло), кістяне знаряддя — шила, гачок на рибу. Черепки свідчать про те, що посуд виробляли грубий, здебільшого з домішкою товчених черепашок (знайдено іпіо з посіченням краєм, його вжито для оздоблення посуду). Ця культурна верства прорізана у трьох місцях пізнішими похоронами, а з південної сторони майданчика знайдено вогнище з черепками, що його А. В. Добровольський датує татарськими часами.

На острові Похилому (за 10 км. на північ від с. Кічкаса) П. І. Смолічев досліджував неолітичну стацію (звіт П. І. Смолічева, надісланий до ВУАК'у). Розкопано площа 908 кв. м. (уся площа стації мала розмір — 1500 кв. м.). Культурна верства залягала на невеликому нашаруванні ґрунту на скелі і була прикрита пізнішими верстуваннями. Вона містила в собі — кремінні та кістяні вироби, череп'я з посуду і покидьки їжі у вигляді невеликих куп із черепашок іпіо, де знайдено також окремі кремінні знаряддя та черепки. На цій стації знайдено кремінне начиння (7 видів скребачок, пилки, свердла, вістря на стріли трьох видів, начиння неясного призначення), залишки виробництва (нуклеуси, скілки, відщипки тощо), трохи кам'яного знаряддя (прив'язний молот, клинувати сокирка, шліфовані сокирки, уламок просвердленого молота), ріні. Кам'яних молотів, на думку керівника розкопів, небагато через те, що є чимало ріні, вживаної замість молотів. Також знайдено інтересні лоякові вироби з жолобками. Щодо їхнього призначення, то на думку П. І. Смолічева, могли вживати деякі з них на шліфування кістяних виробів, інші на намащування ниток, а невеликі з дірочками як амулети. На думку автора розкопів кремінне начиння виготовлено на місці. Кремінь, за визначенням проф. Олексієва, був привезений, переважно з Донбасу. З кістяних виробів знайдено — шила і скребачка з

трубчастої тваринної кістки. Але найбільший відсоток знахідок припадає на фрагменти посуду. Посуд був грубого виробу, ліпленій рукою, або на правилах. До глини домішано товченіх черепашок, або зернят кварцю. Оздоблено посуд переважно геометричним орнаментом, але був і неорнаментований посуд.

На одному рівні з культурною верствою зазначененої стації виявлено два поховання корчених кістяків з посудками. П. І. Смолічев вважає ці поховання за пізніші від стації.

Крім зазначених двох неолітичних стацій переведено розкопи неолітичних стацій на о-ві «Дурна скеля», на о-ві Шкварцевому, на о-ві Лантухівському (всі ці стації копав А. В. Добривольський). На о-ві Перуні розкопано інтересну стацію-майстерню з багатою кістяною індустрією (копали П. І. Смолічев, П. А. Козар, В. А. Грінченко). На островах Пороховому, Лоханському та в уроч. Стрільча Скеля М. Я. Рудинський оглянув неолітичні стації. Наслідки всіх цих дослідів мені не відомі. На Лоханському о-ві М. Я. Рудинський знайшов каміння із штучними заглиблennями, що на його думку, були за шліхувадла неолітичної доби (див. «Антропологія, річник Кабінету, К. 1928, вид. ВУАН, ст. М. Я. Рудинського»).

Усі зазначені знахідки дають новий матеріал для глибшого вивчення неоліту на терені південної України. Студіювання цього матеріалу у зв'язку з матеріалами з неолітичних стацій сусідніх місцевостей України, даст зможу розв'язати багато неясних питань, що стоять тепер перед нами,—про самий характер українського неоліту взагалі, неолітичних типів кераміки, кремінної, кам'яної та кістяної індустрії з'окрема.

До пам'яток доби переходової між кам'яною та бронзововою (енеолітичної) і почаси до палеометалевої (мідяно-бронзовової) доби треба віднести: 1) могили з кам'яними спорудженнями в насипах; 2) кам'яні спорудження та 3) залишки ливарні. Могили досліджено поблизу с. Кічкаса переважно на правому березі Дніпра й почаси на лівому. Всі ці могили відзначилися присутністю каміння в насипах. Тут провадили розкопи А. В. Добривольський, Б. І. Смолічев, С. С. Гамченко, В. А. Грінченко, Ф. М. Сап'ян. У насипах цих могил виявлено кам'яні спорудження на взір кол (кромлехи), кам'яних домовин (кісти) та складних переходів, викладених каміннями (лабіринти), що поєднували поховання. Щоб ясніше можна було уявити цей інтересний тип поховань, опишу для прикладу дві могили, що з них одну розкопав Б. І. Смолічев (мог. 5, група IV), а другу досліджували Е. К. Яковлев та П. А. Козар (мог. 6, гр. II).

Могила ч. 5 з гр. IV була на правому березі Дніпра за течією річки нижче від с. Кічкаса. Вона була заввишки 4 м. На глибині 2,2 м. (від поверхні насипу) виявлено кам'яне коло (кром-

лех) діям. 8 м.¹⁾; до нього від заходу прилягало менше коло (діям. 3,25 м.). окремо від цих кромлехів було ще одно менше кам'яне коло (діям. 1,5 м.), а посередині його великий плискуватий камінь. У центрі великого кромлеху виявлено поховання, що знаходилось у чотирикутній могильній ямі. Кістяк лежав на спині, головою на схід. Ноги його раніше були поставлені колінами догори, але згодом під вагою землі впали, руки були простягнуті вдовж тулуба. Кістяк лежав на циновці, плетеній із соломи. Кістки почасті були пофарбовані на червоне. У меншому кромлеху було друге поховання. Тут від кістяка залишився один череп. В окремому малому колі жодних ознак поховання не виявлено (див. Збірн. т. I. Дніпроп. Ист.-Арх. музею, ст. 197—199).

Друга могила з групи II (мог. б) містилася за $\frac{1}{2}$ км. на північний схід від головної Кічкаської будівної контори. Вона мала довгастий насип заввишки $1\frac{1}{2}$ м. У центрі її виявлено кромлех, а в центрі кромлеху знайдено кам'яну кісту, складену з 7 гнейсовых плит. У кісті знаходився корчений кістяк, орієнтований на південний схід; біля нього (в ногах) знайдено три кістяні намистини. Біля цієї кісти знаходилась менша кіста (з черепом дитини і шматочком червоної охри) і корчений кістяк без кісти. Глибше цього кромлеху з похованнями знайдено 6 каменів, поставлених сторч у коло, де знайдено горщик чорного кольору (Збірник Дн. I.-А. муз., т. I, ст. Добрівольського, ст. 99—100). Могилу з кромлехами та лабіrintами-викладеними камінням, дослідив біля с. Кічкаса С. С. Гамченко.

Ось цей наведений тип поховань висуває проблему вивчення мегалітичних споруджень на терені України, зв'язуючи їх із корченими похованнями у кістах і без них. Питання українських мегалітів також, як і поховань у кістах, у нас мало розроблене. Археологічна наука навіть деякий час вважала мегалітичні спорудження лише за пам'ятки західно-европейські і Східної Європи виключала з району поширення їх. Проте ще у 80-х рр.. К. М. Мельник-Антонович виявила ряд наземних мегалітів на Херсонщині й Поділлі (див. Е. Н. Мельник-Мегалитические сооружения в Южной России, Тр. VI, А. з. Од. 1886). Тепер виявлення деяких видів мегалітичних споруджень у могильних насипах, так би мовити-підземних мегалітів, на терені Дніпрельстану знову гостро висувають потребу спеціальних студій над цими пам'ятками. Не менш важлива є знахідка кіст у кромлехах. Кісти, закопані просто в землі,

¹⁾ Року 1903 д. І. Яворницький розкопав могилу з корченими похованнями за 3 в. від дніпрового берегу проти порога Вільного (біля с. Михайлівки, тоді Катеринославської губ., Олександр. пов.). Одно поховання було оточене кромлехом, викладеним із каменів, поставлених сторч. Тр. XIII А. З., т. I, ст. 144—146. Москва, 1907.

відомі в Буковині, на Галицькому Поділлі, на Поділлі УСРР, зрідка зустрічаються вони і на Київщині (див. Е. Сіцінський—«Нариси з історії Поділля», ч. I, Вінниця 1927). Отже нове виявлення їх у кромлехах повинне відкрити нові горизонти щодо вивчення цих мало досліджених на території України пам'яток.

Надзвичайно інтересні також кам'яні спорудження енеолітичної доби, що їх виявлено у балці Сагайдачного (досліджені А. В. Добровольським та В. А. Гринченко), на о-ві Тавільжаному та на о-ві Хортиці (обоє спорудження досліджував П. І. Смолічев). Для характеристики цих пам'яток подамо короткий опис кам'яного спорудження на о-ві Хортиці (із звіту та щоденнику розкопів П. І. Смолічева, надісланих до ВУАК'у). Збудовано його з уламків граніту, що їх викладено поземно один на один у декілька шарів на взір «петель». Ці «петлі» утворювали три камери, що мали одинаковий ґрунт—попелястий з великою домішкою череп'я та қальцинованих тваринних кісток. Фрагменти посуду належать до грубо виробленого посуду, переважно оздобленого під вінцем пружком з пальцевим орнаментом, або нарізками або пружком без заглиблень. У двох камерах знайдено по одному впускному похованню (XVII—XVIII ст. і корчений на правому боці). Призначення цього інтересного спорудження, на думку керівника розкопів, є громадсько-сакральне, часів кінця неоліту або енеоліту.

Ці пам'ятки, ще дотепер були в нас невідомі, дають новий матеріал для висвітлення деяких питань, поєднаних із українським енеолітом і корченими похованнями. Щодо датування їх, то вони належать до переходової до металю доби; це стверджує кераміка при них. Цікаво, що аналогічні фрагменти посуду знайдено в деяких могилах з корченими кістяками на терені Дніпрельстану (напр. могили 1 та 7 з групи II—Збірн. Дніпроп. муз., т. I, ст. 27; щод. П. І. Смолічева).

До доби палеометалевої (мідяно-бронзовової) треба віднести ливарню на о-ві Тавільжаному, де П. І. Смолічев знайшов ливарські формочки. На жаль, детальніших відомостей про цю знахідку я не маю. Інтересно було б порівняти їх із комплексами аналогічних формочок, що їх раніше знайдено у с. Дерев'яному, Київськ. скр. (переховується у Київськ. Історичн. Шевченк. музеї) та у с. Н.-Олександрівці, Качкарівського району Херсонської округи (див. замітку А. В. Добровольського—«Ново-Олександрівська знахідка» «Літопис Музею 1927—28» вип. 9, Херсон 1929, ст. 29—32).

До скито-сарматської доби належать могили, розкопані біля с. Кічкаса. Тут розкопи провадили М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський та П. І. Смолічев. Могильник займав площа понад 3 десятини і мав два типи могил—могили з наси-

пами, що в них було каміння, і могили без насипів, відзначенні на поверхні землі битим камінням. Каміння у насипу мало форму чотирикутника; це було забезпечення, що захищало могильну яму. М. Я. Рудинський знаходив у деяких могилах цього могильника на купах каміння окремі камінняменгіри, поставлені або в центрі або вздовж краю купи (див. Збірн. Дніпроп. муз., т. I, ст. М. Я. Рудинського, стр. 50—51). Кістяки здебільшого були випростані. Проте П. І. Смолічев знайшов декілька поховань із корченими кістяками, що належали безперечно до скито-сарматської доби (*ibidem*, стр. 167). Виявлено, що багато могил зруйновано ще за давніх часів, підкопом збоку, не порушуючи кам'яну броню. Речі, знайдені в цих могилах, належать до пізнього скитського часу, певніше навіть до сарматського; це намистини шкляні, пастові, золоті, з золотих бляшок, тригранних бронзових площинок (стрілок) без рурочок, уламків посуду, імпортного грецького та місцевого. В одній могилі А. В. Добровольський знайшов біля зруйнованого кістяка інтересну бронзову сокирку подібну до голови хижого птаха, досить реалістично виображеного (*ibidem*, 82—83). Такого самого характеру бронзову бляшку лише стилізовану на взір голови грифону, знайшли в Азії, і переховують у Британському музеї; описав її проф. Е. Н. Minns (див. його ст. «Small Bronzes from Northern Asia». The Antiques Journal, 1930, № 1, табл. II, 14). Інтересно, що в цьому могильнику знайдено декілька могил, які належать до ранішньої доби корчених. Напр., велика мог. ч. 35 містила в собі декілька поховань корчених енеолітичної доби. У насипах цих могил також були кам'яні купи.

Будова самих могил із кам'яними забезпеченнями, каміння менгіри, корчена постава деяких кістяків ніби наближає цей тип пізніх скитських поховань до типу енеолітичних поховань, що їх знайдено почасти і в самому могильнику. Все це мимоволі дуже спокушає зв'язати обидва народи, що залишили по собі ці могили, в один народ, який довгий час перебував на цій території. Проте правдивість чи хибність такої гіпотези можна довести лише після детального вивчення обох типів кічкаських могил і ширших студій над пам'ятками двох зазначених діб. Отже тому можу лише підкреслити надзвичайну наукову цінність здобутого тут матеріялу й побажати надалі простежити поширення цих пам'яток на території і Дніпрельстану і всієї України.

До пам'яток нашої ери треба віднести—цвінтар доби римських впливів, слов'янські землянки та окремі ганчарські горна. Цвінтар доби римських впливів (приблизно III ст. н. е.) із звичайними для цього часу похованнями, з трунопаленням та трутопокладенням, а також із характерними для них речами, виявлено в околицях с. Привільного (розкопи прова-

дили О. М. Міллер, П. А. Козар, В. А. Гринченко). Тут знайдено типовий для цієї культури посуд, бронзові фібули, намистини з карнеолю та шкла, кістяні привіски, гребінець тощо. Орігінальне тут глибоке залягання цих могил (понад 2 м. завглибшкі). Поблизу виявлено сліди селища цього самого часу.

Тут треба відзначити цікаве становище цих пам'яток на дніпрових порогах, на великому торговому шляху. Оселя ця є одна з тих, поселень доби римських віливів, безпосередньо розкинутих на дніпровому березі, які безперечно повинні були бути досить численні, але яких досі не пощастило виявити.

Серед інтересних пам'яток треба відзначити землянки, що їх досліджено біля с. Кічкасу і на правому і на лівому березі Дніпра. За підрахунком А. В. Добровольського, загалом їх було—57. Їх досліджували А. В. Добровольський, П. І. Смолічев та С. С. Гамченко. Ці пам'ятки являють собою чотиривугтні ями з залишками дерев'яних стовців (піддержувати дах) по кутках. Іноді посередині житла був 5 стовп. Від даху не залишилося ніяких слідів. На думку П. І. Смолічева дах міг бути з очерету або хмизу і тому зник без сліду. В одному куті, переважно праворуч од входу, була піч. Долішня частина її являла собою прямоугутник, а на ньому виліцлена сама піч, очевидчика, півсферичної форми. Правда, констатовано декілька варіантів форми печі. В культурній верстві землянок знайдено побутові речі—фрагменти посуду, залізних ножів, пряслиць, намистин, уламків шклянних браслетів, кісток тваринних та риб'ячих. С. С. Гамченко знайшов в одній землянці монету XIV ст. і фрагменти великого амфорного посуду XIII—XIV ст. Отже ці речі, а також фрагменти орнаментованого і неорнаментованого посуду та уламки шклянних браслетів дозволяють датувати ці землянки часами княжої доби на Україні (XII—XIV ст.).

Ці пам'ятки відомі в археології. Їх залишки знайдено на багатьох слов'янських городищах різного часу. Відомі також декілька типів їх. Напр., В. В. Хвойка знаходив житла не лише простого типу, аналогічні кічкаським, але і складні, переділені всередині дерев'яною перегородкою, а деякі і з надбудовами, ніби надземний поверх, або з прибудованими сінцями. (В. Хвойка.—«Древніе обитатели средн. Придн.» К. 1913, ст. 51, 73—74, 85—88). М. О. Макаренко на городищі «Манастирищі», біля р. Ромен на Полтавщині, знайшов прості землянки з напівсферичними печами, що почасті нагадують кічкаські (М. Макаренко «Городище Манастирище» Науков. збірн. істор. секц. ВУАН за р. 1924, т. XIX, к. 1925, ст. 9—14).

Проте виявлення цих землянок біля Кічкасу є вже дуже цінне. Зважаючи на число землянок, треба припустити, що тут була досить велика оселя (не городище) пізньої слов'янської доби, і була вона понад самим великим водним шляхом, «із

варяг в греки». Інтересно також, що оселя ця розкинулася на найнебезпечнішому місці цього шляху, біля порогів, де судна доводилося перетягати по землі. Надалі інтересно буде дослідити, чи не було аналогічних осель нижче за течією Дніпра на порогах.

Крім зазначених пам'яток матеріальної культури, на терені Дніпрельстану знайдено цікаві ганчарські горна. Іх знайшов на правому березі Дніпра на схилі балки Канцівки А. В. Гринченко; біля них він зібрав уламки посуду з таврами на дензях. На жаль, я не маю повніших відомостей про них. Треба сподіватися, що найближчого часу автор досліду опублікує дані про ці пам'ятки, і тоді особливості їх, як і час, виясняться.

У справозданнях та інформаціях дослідників ми майже не зустрічаємо відомостей про пам'ятки пізніших часів (литовсько-польських, козацьких). Проте ці пам'ятки можуть бути на території Дніпрельстану. Отже треба побажати, щоби при дальших дослідженнях цього району на відшукування таких пам'яток звернули особливу увагу.

Як уже зазначено, матеріали, що ними довелося мені оперувати, були далеко не повні. Проте вони дають змогу зробити деякі зауваження. Щодо методології досліджень, треба відзначити, що дослідження археологічних пам'яток одного характеру переведено різними методами. Очевидчаки, тут позначилася неоднакова досвідченість і підготовка окремих дослідників. Напр., могили розкопували і методом повного знесення насипу і широкими циліндричними колодязями. Цього другого методу, за новішими вимогами методології досліджень, тепер уже не застосовують. Отже ж було б бажано, щоб перед тим як починати дослідження, попереду методологічно опрацьовували способи дослідження для однакового наукового виявлення пам'яток. Будемо сподіватися, що вже набутий досвід членів науково-дослідчої Дніпрельстанцівської експедиції дасть їм матеріал для такого обмірковання. Щодо загального характеру провадження розкопів, треба побажати, щоб у дальшій роботі експедиції брали участь геологи та петрографи.

Крім того, варто підкреслити, що деякі висновки та визначення занадто категоричні та не завжди точно описано речі у виданих матеріалах (Збірн. Дн. муз., т. I. Напр., той самий тип бронзових площинок у різних місцях описують без рурочок і з рурочками, неоднакові також відзначення частин посуду— «вінчию», «горлишко» тощо). Треба також було б обережніше визначати антропологічний матеріял. Не можна, знайшовши тільки потрощений череп та потрухлі кістки, точно і категорично визначати вік покійників.

Можна було б зробити ще чимало зауважень і, очевидчаки, їх робитимуть дослідники; крім того, і самі наукові робітники

експедиції будуть доповнювати та поглиблювати різні питання, поєднані з археологічними дослідами цієї території. Це явище звичайне для робіт ширшого значення і маштабу, до яких належать зазначені досліди.

Якщо згадати стан археологічних досліджень на терені Дніпрельстану перед тим, як почато теперішні роботи науково-дослідчої експедиції, то ці давні дослідження можна схарактеризувати, як перші спроби вивчення археологічного [миму]лого цієї території, що давали можливість виявити тут багаті археологічні матеріяли.

На цій території та по сусіству з нею, десь від другої половини 80 р.р. провадили розкопи—проф. Д. І. Яворницький, К. М. Мельник-Антонович, Я. П. Новицький та інші. Ці дослідники виявили та почали досліджувати й деякі пам'ятки, що їх тепер, маючи ширші можливості, пощастило вивчати. Напр., розкопи Д. І. Яворницького в кол. Ново-Московському пов. дали матеріяли з неоліту, доби корчених поховань тощо; далі варто відзначити розкопи К. М. Мельник-Антонович (р. 1888) великої неолітичної стації, що її виявила авторка розкопів в урочищі Стрільча Скеля біля с. Волоського, тодішн. Катеринославського повіту (тут виявлено одну з визначних майстерень кам'яної доби на Україні, з керамічними, кам'яними, кремінними та кістяними виробами (див. Кatal. колекц. вист. Поля 1893, ст. 13, Кatal. Екат. обл. музея им. Поля, Екатер. 1910, ст. 7). На о-ві Хортиці переводили досліди Беренштам і Я. П. Новицький. Я. П. Новицький досліджував неолітичну стацію, розкопував могили з корченими похованнями, а також могилу біля с. Кічкаса з могильника, що його досліджено тепер. У Дніпропетровському Істор.-Археол. музеї переховуються випадкові знахідки з Хортиці (кераміка, кремінні знаряддя), з околиць с. Вольського, порога Ненаситецького, с. Вовниги, с. Огрені) ливарські формочки й інші речі бронзової доби) та інших місць, звідки речі надходили до музею. Але систематичну та широку роботу на території Дніпрельстану почала лише тепер науково—дослідча експедиція.

Уже з цього стислого та неповного огляду наслідків трирічної роботи наук.-досл. експедиції на території Дніпрельстану ясно наукове значення нововиявлених археологічних пам'яток. Отже маючи на увазі, що перед н.-д. експедицією ще стоїть важливе завдання виявити та дослідити пам'ятки на площі приблизно 50 кілометрів, яка незабаром повинна зникнути під дніпровими водами, треба забезпечити роботу експедиції коштами. Лише маючи відповідні суми, можна буде врятувати для науки цінні археологічні пам'ятки, що незабаром не будуть уже приступні для лопати археолога.

МАТЕРІЯЛИ ДО ҐОТСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ.

(З приводу праці Йозефа Костржевського «Kurhany i kregi kamienne w Odrach, w pow. Chojnickim na Pomorzu» Poznań. Рік видання не зазначений).

Петро Курінний.

В цій невеликій брошуру автор у стислому нарисі дає наслідки своєї роботи коло дослідження кількох пам'яток з перед історії Надбалтики: дослідження трьох окремих кам'яних могил з кам'яними брилами у центрах та кам'яними колами навколо, чотирьох кам'яних кіл, що було поруч тих попередніх могил і, як виявили досліди, мали з ними певний зв'язок.

Хоч територія, що її досліджував автор, лежить в пос. Обрах Хойницького повіту на Помор'ї, себто далеко поза Україною, однака здобутки дослідження з погляду методологічного і з класифікаційного мають велике значення для українських передісторичних студій. Вони почасті побіжно зачіпають кілька наших передісторичних проблем і допомагають їх висвітлити.

Це проблема могил з кам'яними колами, кам'яними купами та мегалітичними осередками, зв'язків між похованнями через спалення, або покладання в слов'янських землях та, нарешті, проблема визначення ґотського похоронного звичаю, датованого II ст. перед н. е. Кожне слово, кожний факт з-поміж цих темних питань особливо цінні, надто коли їх інтерпретує досвідчена людина, додержуючи методів сучасної науки.

Josef Kostrzewski саме й належить до таких пильних дослідників; спостереженням його можна вірити, до них треба прислухатися. От що розповідає автор про інтересні для нас пам'ятки.

Над півднівим берегом р. Чорної Води в лісництві Одри заховалося до нашого часу кільканадцять кам'яних кіл, а навколо їх розкинулося кілька могил із кам'яними насипами, що оточені також кам'яними колами. В цих могилах року 1874 провадив розкопи ґданський археолог А. Лісауер, способом розкопування центральної частини кількох кам'яних кіл, почасти порушивши каміння в самих колах. На схід від централь-

них каменів натралив Лісауер на ями, наповнені вугіллям дубовим та паленими кістками без слідів «попельниці»—урні з останками від спаленого трупа. Поза тим дослідив Лісауер оточення кількох трилітів (центральних на могилах каменів), де виявив ямне поховання в урні з паленими кістками. Коло одної з «попельниць» знайдено недокінчену кам'яну стрілку. На підставі цієї неолітичної стрілки та кількох західок неолітичних знайдених поза колами, Лісауер припускає, що кола належать до кам'яної доби. Це визначення прийняли Гершфельд, Косіна та Козловський. Після Лісауера тут провадили аматорські дослідження вчитель гімназіяльний Семрав, а потім п. Стефан, що навіть склав теорію про те, що каміння Одровецьке—то передісторичний календар. Теорія п. Стефана була цілком фантастична, отож музей Велькопольський почав досліджувати Одровецькі кола. Дослідження провадив Kostrzewski. Це дало змогу зачепити ті передісторичні проблеми, що ми їх відзначили вище. Розкопано 3 могили та 4 кола кам'яні. І кам'яні кола, і з могили виявили залишки римської доби та часу перших віків н. е. і не дали жодних залишків кам'яної доби. Це дає змогу їх певно датувати і, спираючися на них, зробити певні висновки і для наших пам'яток.

Який вигляд мали інтересні для нас пам'ятки Одра попервах? Досконалі, прекрасно проведені дослідження Kostrzewskiego дали вичерпливу відповідь на це питання. Він розкопав могили—зняв їх цілком, зробив добре фото, що є у книзі, пам'ятка цілком перед нами, вивчена морфологічно.

Могила № 9 дає таку конструкцію пам'яток цього типу. На рівні давнього ґрунту викопали ґрутову яму в формі ванни (3,75 мтр. × 1,95 мтр.), завглибшки 1,75 мтр. На дно її, на дерев'яній дощці, поклали жінку, у бронзових оздобах та вбранині, а потім прикрили її теж дошкою. Гробову яму засипали і на рівні поверхні над нею накидали могилку з каменю, заввишки щось із 1,5 мтр., діаметром 10,50—10,90 мтр. Насип із каменю засипали землею, на вершечку його поклали кам'яного дикунка, а основу оточили навколо кам'яним колом.

На похованому знайдено браслетів бронзових—2, срібних фібул, оздоблених філігранню—2, запона-фібула інша—1, намистини, оздоба з золота, клямри срібні від нашийника, пряжка бронзова з частками паска шкіряного і 12 клямрами, оковка кінцівки паса, гачок, кільце дротяне.

Оковки паса свідчать, що покійницю поховано в двох шатах: на оковках бо залишилися залишки двох сортів матерії. Під кістяком і над ним знайдено залишки соснових дошок. (2 см.).

Могила № 22. Коли взялися зпочатку досліджувати, мала ознаки хижакього розкопування. Конструкція могили ціл-

ком відповідає конструкції могили № 9. На рівні давнього ґрунту викопано ґрутову яму (тепер зруйнована). Над нею з трьох шарів каміння складено могилу, діаметром $10,05 \times 10,50$ см. Височінь 40 см. Насип оточено на віддалі 60 — 77 см. колом қаміння в один рядок. У насипу—роздрізені останки якогось поховання, як гадає Kostrzewski—впускного.

Могила № 3. Могила має конструкцію подібну до могил № 9 та 22. На рівні давнього ґрунту—ґрутова яма. В ній останки поховання, випростаного головою на північ, оздобленого бронзовим пряжкою. Ґрутову яму прикрито камінням. Коло неї—ямка з вуглинами та черепками навколо. Могила вся завалена камінням на височінь 1,55 м., при діаметрі $18,80 \times 19,90$ мт., прикрита шаром землі (15 см) та оточена кам'яним колом.

Перед тим, як насыпали могилу, після поховання впущенням було поховання спаленням. Від першого залишилися череп'я посуду, вугілля, бронзовий стоп; від другого—розбита урна, палені кістки, вугілля та два бронзові вироби: кінцівка паса і фрагмент бронзової фібули. Над впускними похованнями поставлено кам'яні кругляки, по одному над кожним.

Навколо могил розкопано також кілька кам'яних кіл, себто просторів оточених камінням, розкладеним на взір кіл (II, III, VIII, X).

Структуру вони мають, як виявилося, цілком відповідну до сусідніх могил; всередині кіл знайдено поховання ямне, камінням закладене, кістяк випростано головою на північ, і тут таки різні речі: пряжки, паски, залишки матерії та конструктивне кам'яне бруковане прикриття.

Kostrzewski контрольно дослідив кілька кіл з каменю, що їх розкопав Лісауер, де той знаходив поховання тіlopальні. Розкопи ці виявили неуважність попередніх досліджень.

Підсумовуючи наслідки дослідження автор датує поховання 150—200 роком нашої ери для поховань ямних, ґрутових та III сторіччям для поховань тіlopальних.

Поховання ямні автор приписує Ґотам, поховання паленням—слов'янам, попередникам поморян, що використали Ґотські могили, коли ті відійшли в чорноморські степи.

Могили й кам'яні кола після розкопів приведено до того вигляду, що вони мали перед дослідом.

Могили, подібні до досліджених, відомі також з Dybrzna (Dobrin) (I ст. н. е.), пов. Злотівського, s. Dranska (Dranzig) (III ст. н. е.), повіту Драмбургського та на помор'ї німецькому. Кола трапляються на помор'ї німецькому на Mazurach в околицях Млави і Новгородка.

Прегарний метод польового дослідження (повне конструктивне розкриття пам'ятки), чудова документація дослідження

(чітке фотографування, що документує цілком рисунок), чітка й виразна публікація, пістет до пам'ятки і заходи до її реконструкції після дослідів роблять цю роботу зразковою для польових дослідників і тому прикро не бачити в ній деяких засобів, що мали б її зробити бездоганною. В публікації бракує: хоч би примітивного пляну місцевості (топографічного), ситуації пам'ятки, матеріалів до стратиграфії, а особливо шкода, що не подано матеріялу до визначення старого, передісторичного рівня, бо це могло б сприяти розв'язанню проблем четвертинної стратиграфії пам'яток передісторії. Автор дослідів не користується з сітки, а це безперечно повинно було відбитися на пильності стратиграфічних спостережень, утруднюючи в промірах координат, тощо, перешкоджаючи витримати принцип єдиного зりзу (мал. 2) належної його чистоти. Не почувається, що дослідник користувався з сита (адже й сам автор закидає попередникам, що вони проминули речі) та, нарешті, непримінно вражає неприбрана земля в розкопі; це зменшує позитивне значення цієї зразкової роботи, що становить безперечний здобуток археологічної польової техніки останніх років.

Автор цілком спромігся відділити себе від фактів, сбережно поставити певні проблеми, зв'язані з матеріалом. Всі ці проблеми безпосередньо стосуються до України і тому заслуговують на найуважніший перегляд.

Перший висновок авторів: могили Одра, викладені з каменю і обкладені колами з заокругленого (валунного) каміння—належать не до неоліту (Лісауер,) а до II сторіччя нашої ери. Цей висновок треба прийняти, як цінний коректив до наших уявлень про Помор'я і навіть про Україну, але треба твердо пам'ятати, що в нас на Україні кам'яні кільця навколо могил властиві і усатівським корченикам і корченикам з мальовоаною керамікою (Серезлієвка, Паркани, Кириківка, тощо). Окремі брили, іноді навіть дикарю—і могилам греко-римським (тесані плити Ольвії) і слов'янам (Ягнятин тощо). На сході Європи, себто поза межами поширення ґотів—вони характеризують слов'янські і чудські сопки—трапляються в Фінляндії, на Ловаті (IX ст.), в околицях Пскова, Гдова (XI ст. XIII—XIV) Новгородськ. губ. в Ковенській губ., Сибіру. На заході Європи вони є у Франції, на Британських островах, у Швеції і Данії тощо. Трапляються вони також і в передній Азії (Персії). Отже висновок, що могили з кам'яними колами належать до кам'яних знахідок тільки перед римського часу—не відповідає наявним фактам. Українським археологам треба взяти на увагу, що деякі поховання з каменю належать і до римськ. часу.

Інтересне і друге твердження автора про те, що поховання ямного типу під щитуватим прикриттям, оточені кам'яним ко-

лом, є поховання готів. Належать вони до I—III в. н. е. на Одрі. Тип готських поховань добре досліджено в Криму. За цими дослідженнями, їхні поховання не мають надгрунтового відзначення, вони ямного типу, покладені випростано головою на північ, півн. сх., півн. захід. Є колективні поховання і в камерах. При похованнях трапляються сліди дощок та речі подібні до знайдених на Одрі. Час бо близький і джерело впливів спільне. Отже немає зевнішніх перешкод (коли обминути те, що немає антропологічних порівнянь), щоб визнати такий тип поховань за готський.

А коли так, то треба перевірити і пояснити, чому не відповідає надгрунтове відзначення могил Криму подібним могилам Одру.

Для українських археологів публікація Kostrzewskiego має бути за стимул шукати далі слідів перебування готів у наших краях і поширення їхніх впливів на нашу людність доби полів похоронних урн.

Нарешті, датування пам'яток впускних урнових поховань можна вважати за доведене.

Такий загалом зміст цінної розвідки Kostrzewskiego, що закладає міцну підвальну до дальшої інтерпретації матеріялів, які висвітлюють готську проблему на Помор'ї та можливо і на Україні.

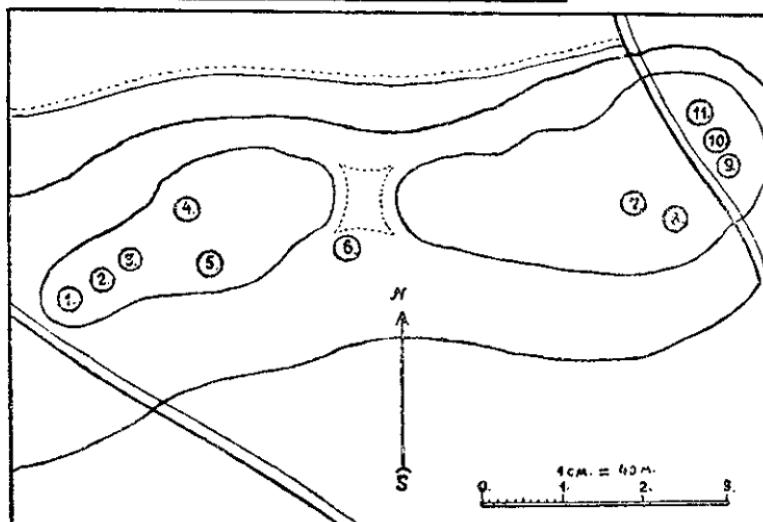
МОГИЛЬНИЙ НЕКРОПІЛЬ БІЛЯ СТ. ПОЛОННОГО НА ВОЛИНІ.

Сергій Гамченко.

Завідувач Шепетівського окружного музею—В. І. Кочубей, маючи на меті провести археологічні дослідження на Шепетівщині і тим поціновити музей, виклопотав р. 1927 від ОВК відповідні кошти та намітив для розкопів могильну групу біля ст. Полонного на S.-W від залізниці. ВУАК доручив мені виконати намічені дослідження.

Полонська залізнична могильна група міститься за 0,75 км. на NO від головного стаційного будинку, в ур. Вигон, на

Рис. 1.
План Полонської могильної групи.

околиці м. Полонного—«Горошкі», на довгастому (W—O напрямку) узгір'ї (вис. до 5 м.), оточеному низинами та болотинами. Групу складають 11 насипів у 3 підгрупах: 0—5,

середній—2 та W—4, на віддалі одна від одної на 60—90 м. Тубільці звуть ці могили «насыпами» та «горбками». Поки не провели залізницю місцевість була вкрита сосновим бором, який підсічено в 60-х роках XIX ст. Зберегли первісний вигляд 30% могил, а решту 70% заорано р. 1927.

Могили круглого пляну. Профіль—низький одрізок кулі. Навколо кожної—ледве помітний широкий рівчак. Розміри характерних ліній: височина 0,5—1,5 м., обвід коло основи насипу 44—60 м., криві—твірні: N—S 14—30 м. і W—O 15—24 м. Нашарування землі: ґрунт (пісок із гумусом) 15—18 см., жовтий пісок 34—50 см., нижче сіро-блій чи білий пісок. Зовнішнім виглядом—це могили типу поховань корчених кістяків на Волині. На поверхні землі (по могилах і суміжно з ними) де-не-де піднято фрагменти посуду того часу.

Дослідження розпочато 22/VII—закінчено 27/VII. В. І. Кочубей і співробітники зазначеного музею—М. Д. Савіцький допомагали досліджувати і в процесі роботи вчилися археологічної справи, польової, і лабораторної. Ще перед тим, як почати дослідження, вони обізналися з процесом роботи та методами і способами її. Насамперед виготовлено плян групи. Одночасно вимірююхарактерні лінії. Для розкопів обрано дві могили W підгрупи більших розміром: №№ 4 і 3; з них № 1 (рис. 1, на пляні № 4) лише зорювали, а № 2 (на пляні № 3) заорано вперше. Щодо методів розкопування, то робили так: на поверхні могили нарізали хрестовину, орієнтовану по головних сторонах світу, завширшки 1 м., і вона до рівня основи насипу, залишалася непорушена (див. рис. 2) решту поверхні насипу розбили в мог. № 1, за метричною системою, рівнобіжно хрестовині, на 44 двометрових (в стороні) квадратів та розподілили на 8 секторів (№№ 0, 00 і т. д.), а в мог. № 2, крім хрестовини, розбивку зроблено тільки на сектори (8, як і в мог. № 1) та проміряно від обводу кола відповідну частину насипу і хрестовини (рис. 2). Розкопи зроблено в мог. № 1 тоненькими горизонтальними стружками, а в мог. № 2—теж тоненькими вертикальними стружками, а відраховувано, записувано, замальовувано, рисовано тощо і в горизонтальній проекції, і у верикальній на вершки (міра зрозуміліша для технічних робітників). Перед тим, як розкопувати могилу зфотографовано. Під час дослідження зроблено те саме.

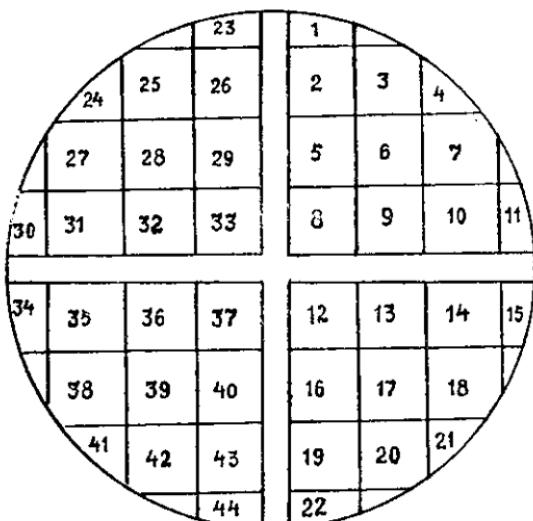
Поверхня насипів була вкрита шаром пісчаної черноземлі (10—15 см.). Нижче—жовтий пісок (із домішкою гумусу) на 0, 54—0, 69 м. Ще нижче, у центральній частині насипу мог № 1 білий пісок (0,4—0,5 м.), а в мог. № 2—жовтий пісок (0,3—0,7 м.). Рельєф центрів насипу (в мог. № 1 з білого, а в мог. № 2 з жовтого піску)—мав у пляні округлу форму (з деякими опуклинами та вигинами); діаметру 6—7 м.

Пісок цих масивів був обпалений і мав у собі чимало попелу та дрібненьких вуглин. Під основою цих масивів у кожній із досліджених могил містилася поховальна яма, завглишки у мог. № 1 до рівня білого піску, а у мог. № 2—жовтого. Поховальні ями містили в собі поховання родинні та одночасові корчених кістяків (чоловіче, жіноче, дитячі та іноді невільничє). Число поховань неясне (3—4). Покладено покійників по лінії обводу між центром і колом основи насипу, обличчям до центру (?) Від кістяків залишилися ледве помітні, рудуваті плями, їх можна було краще спостерегти у мог. № 1 (білій пісок), ніж у мог. № 2 (жовтий). Щодо стану схоронності кістяків, то несприятливі умови для цього були такі: пісок, схил місцевості, коріння дерев, що легко проходили до поховань, гризуни, просочувалася без перешкод вода, проходило повітря, тощо. Поховальні ями мали культові вогнища, які складали окремий обвід за лінією обводу поховань та містилися більше до кола основи насипу (рис. 3). Розмір поховальних ям у мог. № 1—15 м. у мог. № 2—12 м., себто на 3—5 м. менший діаметру кола основи насипу.

Дно поховальних ям взагалі поземе, по обводу спадисте, було вгнуте у місцях знаходження останків кістяків—від 10 до 15 см. На місцях вогнищ дрібненські шматочки вугілля, розпорощений попіл та ледве помітні сліди культових тваринних кісточок (чи окрушин від них). Поховальні ями засипані опаленим піском,— у мог. № 1 білим і у мог. № 2—жовтим; серед піску були помітні розпорощений попіл та дрібненське вугілля, а самий пісок мав діркувату, немов би туфову структуру й увесь мав злегка попілястий відтінок. Коли яму засипали, на давньому рівні землі, теж розклали вогнища, і вони теж складали обвід з 4—5 і кожне мало розмір щось із 1,5—2 м. Від цих вогнищ

рис. 2.

СХЕМА РОЗКОЛУ.

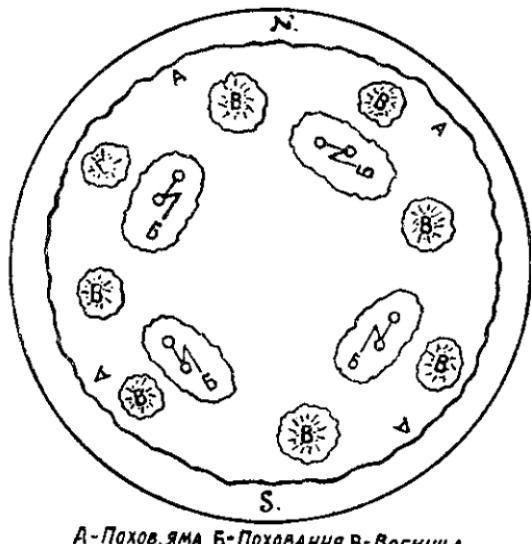
РОЗМІР КВАДР.= 2 м.

залишилися: обпалений спід, шматочки вугілля, попіл та окрушини тваринних кісточок (культових). На нашу думку, і пісок насипу над вогнищами, що на рівні землі, і пісок засипаний у погребні ями над ямними вогнищами, звичайно, опалювали, через те, він і має зазначену вгорі структуру.

При похованнях знайдено кремінні вироби. В мог. № 1 знайдено: 5 ножів, 2 скребачки, пилку, 2 вістря, рибальський гачок, 3 вістря на дроток, вістря на спис, одбивач, 2—нуклеуси, 10 невизначених знаряддів та 19 мікролітичних виробів

(13 скребачок, 4 не-виразні знаряддя і 2 нуклеусики) і у мог. № 2: маюгін, 2 одбивачі, гранітовий та з цісковика і 3 невизначені знаряддя. Крім того, багато уламків, часто — густо дуже дрібненькі, перепаленого кременю, що частіше трапляється в мог. № 1, а на споді вогнищ (переважно поховальних ям) знайдено шматки перепаленого граніту. Біля вогнищ, що на рівні землі, особливо з Ст. О знайдено дрібненькі фрагменти посуду. Усе це виразніше можна було спостерігати в мог. № 1. Formи

рис. 3.
СХЕМА ПОХОВАНЬ

кераміки не пощастило встановити. Проте можна зауважити, що глина була з домішкою кварцу, погано випалена, на колір — рудувато-рожева — усі ці ознаки є типові для кераміки корчених поховань на Волині. В насипах (у самих но двох горішніх шарах) знайдено поодинокі фрагменти недавньої кераміки, занесені вглиб корінням, гризунами, водою тощо, через те визнано, що до поховань вони не стосуються.

Людність, що й належав досліджений некрополь, була тубільна, очевидчаки, бідна, жила на початку мідяно-бронзовової доби. Досліди були дуже складні, але надзвичайно інтересні з наукового погляду. Цінність їх: крім речей (після лябораторного опрацювання заінвентаризовано 79 нумерів, щой надійшли до Шепетівського окружного музею в Славуті під

№№ 533—611), також сама система, методи та способи процесу дослідження їх. Могильна група, як показали розкопи, є кладовище чи некрополь часу корчених поховань, оселя ж тубільців, що його залишили, ще невідома, проте можливо майбутні досліди виявлять її. Користуючись із нагоди, приношу свою щиру подяку за допомогу в дослідах В. І. Кочубеєві та М. Д. Савіцькому.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА СУМЩИНІ РОКУ 1929-ГО.

Сильвестр Магура.

З 20 серпня до 6 вересня 1929 року на Сумщині провадили археологічні дослідження ¹⁾ під керівництвом проф. М. О. Макаренка.

Кілометрів за 7 від м. Сум у напрямку північ-північ-схід в Піщанській лісовій дачі, Іволжанського лісництва, є величезний могильник, що займає площею мало не 30 десятин. Налічують у ньому понад півтори тисячі могил. Є відомості, що могил було ще більше, бо частину могильника знищено, коли садили молоді дерева. Могили містяться в лісі і насипи їх добре збереглися. Між могилами є декілька ровів. Могили є і на просторі, оточеному ровами, і поза ними. Недалеко від могильника в цьому самому лісі, в напрямку північ-північ-схід від того місця, де проваджено розкопи року 1929, є ціла система великих ровів, що можливо, належать до старих часів, і тому потребують спеціального дослідження.

В Піщанському могильнику розкопано 12 могил, з них дві були дуже великі. В цих могилах виявлено слов'янські поховання. Одночасно з розкопами ввесь час здіймали плян могильника. На цю роботу звернули пильну увагу і, коли закінчено розкопи, Сумський Окрвиконком, на підставі заяви проф. М. О. Макаренка, приділив додаткових коштів, щоб далі здіймати плян. Як наслідок цієї роботи маємо плян, де нанесено (з обмірами) чималу частину могильника, а саме 1480 могил; цей плян має неабияку наукову цінність.

Могили в Піщанському лісі в пляні більш-менш округлі. Діаметр їх—переважно від 4 до 7 метрів, а найбільша могила має в діаметрі 19, 40 метра. Навколо вони оточені невеличким рівчиком, що часто переривається. З розкопаних 12 могил 10 були заввишки від 0,70 м. до 1,40 м., а дві, далеко більші, були заввишки одна 1,90 м., а друга 2,20 м.

Розкопи 12 могил дали таку картину. Горішній шар насипу—гумусовий, завтовшки пересічно близько 0,10 м. темно-попе-

¹⁾ Автор цього звідомлення брав участь у дослідах і описує їх за згодою проф. М. О. Макаренка.—С. М.

лястий на колір. Гумусовий шар потрохи переходить в одно-
манітну сіру піщану масу. Характерне явище для насипів
тих могил — це рудувато-брунатні прошарки, що дуже добре
помітні в розрізах насипів могил.

Здебільшого кістяки лежали на старому рівні землі. Пісок
під деякими кістяками був дуже твердий і складалося враження,
начебто він утрамбований. Кістяки лежали з'орієнтовані го-
ловою на захід, з відхиленням чи на північ, чи на південь,
крім одного поховання, де кістяк лежав головою на схід.
Кістки рук та ніг були простягнуті. Кістяки погано зберег-
лися; це пояснюється тим, що покійники лежали в піщаній
землі.

В могилах траплялися невеличкі шматки вугілля. Інвен-
тар поховань коло жіночих кістяків далеко багатший, ніж
коло чоловічих. Коло чоловіка здебільшого знаходили заліз-
ний ножик з правого боку і частину глиняної посудини, а коло
жінки крім ножика та фрагментів посуду, знаходили ще й
різні оздоби. Жіночі поховання були багатші та бідніші.

З побутових речей практичного вжитку в Піщанських мо-
гилах знайдено лише залізні ножики, що дуже погано зберег-
лися та фрагменти глиняного посуду з орнаментом і без орна-
менту. Траплялися здебільшого окремі черепки і лише іноді
чималі частини посуду.

Оздоб викопано чимало. Знайдено різноманітні намистини,
а саме: багато шкляних позолочених, різної форми, що дуже
добре збереглися; дрібні металеві (з зеленою патиною), що
мають форму бубонців, які складаються з двох половинок;
декілька дрібненьких білястих намистинок; великі шкляні
з ребром посередині та інші шкляні намистини; бурштинову
довгасту, гранчасту барильчатої форми; шкляні посріблени
з поверхнею сірою на колір, а в розломі білі. Посріблени
намистини дуже погано збереглися і срібна обкладка на них
від дотику відлущується. Знайдено спіральні вискові кільця
з низькопробного срібла аналогічні тим, що їх В. Хвойка та
С. Мазараки викопали в с. Броварках, кол. Гадячського по-
віту на Полтавщині. Знайдено срібні круглі вискові кільця,
пліскуваті, платівчасті қаблучки та різноманітні металеві
кілечка.

В одній могилі викопано бронзового браслета, що був дуже
витягнутий та погнутий. Зроблено його із дротини з потов-
щеними заокругленими кінцями. У цій самій могилі на черепі
був вінчик із срібної тонкої платівки без окрас. На кінцях
вінчика платівка звужена і загнуто її так, що утворилися
гачки. З-під вінчика виступає кілька окремих пасом темного
волосся. Під частиною вінчика, що відхилилася вбік, видно
декілька товстих кручених ниток брунатного кольору. Срібна

платівка, що з неї зроблено вінчика, така тонка і кріхка, що не витримує найлегшого натиску. Череп із вінчиком (разом із землею) вирізано, покладено в скриньку й перевезено до Сумського музею.

У двох найбільших могилах були поховані чоловіки з так само бідним інвентарем, як і в інших могилах з чоловічими похованнями. В насипу одної великої могили знайдено ведмежого зуба.

Закінчивши розкопи Піщанського могильника, почали досліджувати групу могил, що містяться в Краснянському лісі на північ-схід від Піщанського могильника на віддалені щось із 2,5 км. від нього. У Краснянському лісі є 15 могил великих і маленьких. Могили тягнуться й далі через дорогу по цю стороні, ще недавно вкритому деревами.

Краснянська група була колись дуже велика; і тепер ще можна помітити підвищення, що залишилися від колишніх могил. На північ від могил на тій самій дорозі, де міститься Краснянська група, на віддалені, мабуть, понад 0,5 км. залишилося ще дві невеличкі групи.

У Краснянському лісі розкопано всього 5 могил. Ці могили в пляні округлі, мають добру півкулясту форму, заввишки десь від 1-го до 1,5 метра. Насипи цих могил зроблено з чорноzemлі, зверху темносірої, а нижче темнобрунатної на колір. Із розкопаних 5 могил дві були з подвійними похованнями. В одній могилі було 2 жіночих кістяки, з'орієнтовані головою на південь-захід, а в другій 2 чоловічих, що були з'орієнтовані головою на схід.

Кістяки в усіх 5 могилах лежали на старому рівні землі, з'орієнтовані в одних могилах на схід, а в інших на захід з деяким відхиленням, що допіру й відзначено для двох поховань.

В Краснянських могилах знайдено залізні ножики, що були з правого боку кістяків, дрібні фрагменти глиняного посуду, частину дерев'яної мисочки та різні оздоби. Викопано багато шкляніх позолочених намистин, багато дрібних намистинок, що нацизувалися разом із металевими намистинами в формі бубонців (бубонці складаються з двох половинок), що їх знайдено чимало, та шкляні намистини. Знайдено багато спіральних вискових кілець із низькопробного срібла, бронзові браслети, різні кілечка та металевий гудзик (з зеленою патиною).

Найцінніша річ із знайдених у Краснянських могилах—це частина дерев'яної мисочки, що її за старих часів скріплено мідяними платівкам. Тільки і збереглася та частина мисочки, що до неї прибито мідяні платівки. Цей фрагмент дає змогу уявити форму цілої посудини і визначити діаметр II.

Закінчивши розкопи могил у Краснянському лісі, провели невеличкі спробні розкопи на так званому «Крейдищі». На правому березі р. Псла на високому плято, на віддаленні майже одного кілометра на схід від Піщанського могильника є великий кар'єр, де добувають крейду. Якраз на місці цього великого кар'єра було слов'янське городище; від нього збереглася лише невеличка частина. Місце, де було городище, оточене з південного та північно-західного боку балками, а від сходу є урвище до річки Псла. В горішніх шарах стінок кар'єру під час спробних розкопів знайдено черепки посуду з орнаментом, типовим для слов'янської кераміки старіших часів, що подібний до орнаменту на посуді Роменського або Бурімського городища. Знайдено ще черепки, типові і для слов'янських пізніх городищ. Із побутових речей викопано там також великого рибалльського залізного гачка.

Ще під час переїзду з м. Сум до Піщанського лісу, щоб провадити розкопи, оглянуто слов'янське городище, що міститься на правому березі р. Псла, на краю плято біля хутора Тополі, на віддаленні понад 2 км. на північний схід від м. Сум. З південного та північного боку городище оточене природними ярами, а від сходу є урвище до р. Псла. Насипні вали збереглися лише почасті.

Всі речі з розкопів Піщанських і Краснянських могил та з «Крейдища» передано до Сумського музею.

Загалом ці розкопи дали небагатий інвентар, але досконалі методи розкопів, застосовані від проф. М. О. Макаренка, дали змогу в похованнях виявити інтересні деталі, що їх, треба сподіватися, висвітлить керівник розкопів у ширшій праці.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ БІЛЯ с. ЗАХВАТІВКИ (ЧЕРВОНИЙ КУТ) ТЕРНІВСЬКОГО р. ГУМАНСЬКОЇ ОКР. з р.р. 1925—1928.

Мечислав Якимович.

Року 1925 я спостеріг залишки трипільської культури в урочищі «Кизими» понад кручею на захід від с. Захватівки, над берегом струмочка, що вливається в р. Удич біля с. Н.-Ташликі, та болота, що утворили за своєю течією систему ставків.

Ця круча давно, коли ще не брали глину з неї на будування греблі, являла собою високий беріг, де теж була ця культура.

Таке припущення підтверджують черепки та залишки трипільського спорудження, що визначались у профілі кручині в поземому напрямку на межі сполучення черноземлі та близьких до неї відмін з цілиною лесом.

На спробу в цих місцях з краю кручині розкопано невеличкі площини завширшки до 0,7 м., завдовжки до 3 м. і завглибшки до 0,6—0,9 м., де здобуто багато фрагментів глиняного посуду мальованого і простого. Здебільшого посуд був немальований (до 80%) з «храпуватою»¹⁾ поверхнею одноманітної форми, властивої цьому типові, що його звичайно дають розкопи обмежене число. Це були посудинки малі та великі, що нагадують сучасні глечики, а деякі з них—макітри. Вони оздоблені з краю вінця рисками, жолобочками. Там, де шийка з'єднується з вичеревком, посудинки ці інколи прикрашені скісними рисками. В цих місцях замість колишніх вушок були кругленькі виступи, бічні голівки, та виступи на взір «вилок». Техніка вироблення гірша, ніж мальованого посуду. Глина має помітну домішку зернят кварцу, а в двох екземплярах містила до 10% слюди, мабуть для прикраси.

Фрагменти мальованого посуду з 7 шт. являли собою уламки посуду малого та дуже великого розміру. Їх можна поділити на дві групи. До першої належать фрагменти посуду, старанно помальовані, що мають свіжі кольори (на червоному

¹⁾ Слово «храпувата» на Гуманщині визначає нерівну ніздрату поверхню посуду. Ред.

тлі чорні визерунки) та блискучу поверхню, а посуд другої групи має поверхню матову і злинялі фарби. Посуду першої групи знаходять звичайно, при розкопах залишків трипільської культури, дуже мало ($\text{до } \frac{1}{2}\%$). Так було, напр. у Старій-Буді та Колодистому. Тільки Петрени виявили його більше.

Форма цього посуду біконічна. Вони мали два вуха, вузьку або широку шийку, оздоблені типовим для трипільської культури орнаментом.

Крім того, здобуто: три фрагменти жіночих глиняних статуеток (две дуже малі й без дірок на плечах, та одна велика на підставці,) зовсім ціле з оленячого рогу долотце, ріг з молодого оленя з одрізною коронкою, ікла з отвором, а також виявлено залишки точка з випаленої глини (ніздратої), завдовшки 1,3 м., завширшки 0,2 м., завгрубшки 0,05 м. Попід цими залишками відкрито гранітовий ступір (зернотерка, ред.). Всі ці речі знайдено недалеко одна від одної за 4—5 м. від трипільських споруджень, що їх виявлено 1926 р.

Загальне враження було таке, що тут був смітник. Цю думку підтверджував ще той факт, що тут не знайдено ані одного цілого посуду, а були в попелі самі черепки з горщиків, призначених, мабуть, для хатнього вживання.

На цьому закінчено розвідки 1925 року.

Року 1926 за допомогою штиля в декількох місцях, зазначених ще 1925 року, поблизу торішніх розкопів на цьому самому передісторичному полі, намащано дуже невеличкі місця з обпаленої глини, площею 0,5—2 кв. м.

Розкопи у цих місцях виявили руїни трьох споруджень двох типів, та окремі гнізда печини зірваної, мабуть під час оранки й пересунутої за межі спорудження.

Перше спорудження під наверстуваннями чорноземлі та суглинку, зазвгрубшки 0,9 м., що нашарувалися на лесі, — це черінь печі прямокутної форми, поверхнею до 2 кв. м. ($1,52 \times 1,3$), орієнтований на S—N. зазвгрубшки по середині 0,04 м. з компактної, без жодної домішки, глини та рівно випаленої.

Вигладжена поверхня череня була хвиляста та порепана від ходів гризунів, навпаки зворотний бік, що лежав донизу — був «храпуватий» й без відбитків дерева. Зверху череня, переважно в NO частині лежав шар накиданої печини, який мав з одного боку не завжди виразні відбитки дерева, що ними лежав догори.

Окремі шматки печини не були грубші 0,07 м. та іноді були перепалені на жужелицю. Під цим шаром печини на черені лежала купа череп'я з двоухого вузькошийного немальованого глечика, розчавленого грузом печини.

З боку, де починається черінь, черінь цей (з краю завгрубшки 0,08 м. і завширшки 0,1 м.) перегнувся півкружно до низу під кутом до 40° , утворивши пасок (карніз). Пасок цей на кінцях був вужчий і охоплював долішню передню частину печі—припічка. Ліва частина його почасти збереглася, а в правій бракувало цілих шматів. Тут стирчав з-під череню кремінний ніж гарної роботи підретушований з одного боку та надламаний в частині держална із слідами перебування у вогні, мабуть, коли випалювали черінь. Від цього він змінив колір із темносірого на ясно-сірий. За те, що це справді є залишки гечі, промовляє малий розмір цього череня, а також самий вигляд передньої частини його.

На жаль, не збереглося піднебіння. Проте безперечно його залишки, з відбитками дерев'яного матеріалу, у вигляді цечини залягали в NO частині череня. За те, що піднебіння було, свідчать також краї череня. Три краї його (задній та два бокові), що де-не-де збереглися, у місцях, де їх робили тоншими, поволі переходять в гострий край, що ним і торкалися до основ піднебіння. Це спостереження свідчить, що попереду, мабуть, споруджували піднебіння, а тоді вже робили черінь.

Друге спорудження виявлене поблизу першого (за 10 м. на 0, поверхнею до 1,2 кв. м.). Воно було завгрубшки 0,7 м. і від нього залишилася тільки сама його середина. Це був також черінь печі, завгрубшки 0,04 м. Тут бракувало боків і передньої частини.

Зверху череня, крім печини (що її знайдено дуже мало), знайдено ще маленький двоухій вузькоштаний глечик із слідами помальовання. Глечик цей вперся з одного боку краєм дна в край череня, з другого боку його підтримував шматок череня, що висунувся в цьому місці понад загальний рівень.

Третє спорудження виявлено на глибині 0,5 м. поблизу другого, за 8 м. на N, поверхнею до 1,3 кв. м.; це руйни будівлі невідомого призначення. Це залишки точка, неправильно окресленого з зірваними краями, виробленого з двох шарів випаленої глини. Перший шар печини (обмазка), завгрубшки 0,03 м., покривав спідній шар печини, завгрубшки 0,05—0,06 м., з нерівно опаленої глини та домішкою рослинних лишків. Той бік, що ним ця печина лежала додолу, мав відбитки дерев'яних колод. Біля цієї руйни, а також і поверх її не залишилося нічого. Треба зазначити, що шар обмазки зовсім легко відставав від поверхні печини, фіксуючи, де поверх печини порепалося.

Року 1927 археологічні розшуки на цьому самому передісторичному полі теж за допомогою штиля не виявили інтересних залишків трипільської культури. Це були малі плоші з опаленої глини, до 1. кв. м., поодиноко розкидані. Ось через

це та за браком коштів, довелось обмежитися лише відвідуванням цього місця під той час, коли брали глину на господарчі потреби Урицької цукроварні, сподіваючись на щасливий випадок що виявив би трипільські залишки.

За таких обставин знайдено: фрагменти жіночої глянняної фігурки (від грудей до колін) на підставці, яка мала в сфері *mons veneris* деталь—опуклість, ріг молодого оленя, два уламки малих кремінних ножів темно-сірого кольору, та половину мальованої миски півкулястої форми. На цьому й закінчено розшуки 1927 року.

Розвідки р. 1928 остаточно переконали в тому, що зазначене передісторичне поле треба вважати за цілком використане, а тому й закрите для археологічних дослідів. Того року вивозили силу піску та глини, проте свіжі обвали цієї кручині не виявили більше трипільських споруджень. Знайдено лише одне кремінне знаряддя (можливо, вістря на стрілу на ніжці) та 3 черепки від немальованого посуду.

Наслідком археологічних розшуків р. р. 1925—28 було відкриття залишки печі. Руїн великих трипільських споруджень тут не спостережено. Можна припустити що багато речей трипільської культури загинуло тут при експлуатуванні кручині. Отже, якщо і була тут оселя, то вона була дуже невелика.

Увесь здобутий археологічний матеріал, а також залишки череня теж знаходяться в Гуманському музеї.

НАСТІННІ РОЗПИСИ У МІСТЕЧКУ КОЗИНІ НА БІЛО-ЦЕРКІВЩИНІ.¹⁾

Тетяна Мішківська.

Козин—це невелике містечко на колишній Київщині, що має щось із 600 хат. Лежить воно за 12 км. від станції Мироновки П.з. з. та км. за 35 від пристані Ржищева.

Місцеві селяни, колишні кріпаки графа де-Монтрезор живуть тепер у чистеньких білих хатах під солом'яним, або залізним дахом, часто «общальованим», тобто під дахом є дошка навколо всієї хати, пофарбована у відмінний від даху колір. «Общальовка» неодмінно буває в хатах під залізним дахом. Коли дах зелений чи червоний, «общальовка» буває синя, коли дах сірий—червона. В хатах під солом'яним дахом «общальовка» не завжди буває, а коли й буває, то її білять, або мажуть червоною глиною чи синькою. Вікна й двері в хатах зовні прикрашено різьбою, або обведено кольоровими смугами, іноді ще додано зірок над ними. На селі ще збереглася стара мірка для хат: це 8 арш. завширшки і 15 арш. завдовжки, з них 7 арш. іде на хату, а решта 8—пополам на сіні і комору²⁾. Але через економічні обставини, цей трикамерний тип хати змінився так, що комору перероблюють на «хатину», а в сінях відокремлюють ту частину, яка прилягає до задньої стінки, і тут роблять комору. Змін зазнає й хата, її перегороджують впоперек печі, а іноді ще й вздовж печі.

Переходячи до розмальовання хат, треба сказати, що тут можна помітити два принципи: один, так би мовити, архітектонічний, другий—естетичний. В першому випадку розпис підкреслює архітектуру самої будови. Це, коли розмальовують «общальовку» даху, обводять вікна, двері, розписують комін чи сволок. В другому випадку розпис має бути за окрасу житла. Це особливо помітно, коли зайдеш у бідну незаможницьку хату, де люди живуть поруч із худобою. Чого тільки

¹⁾ Досліди переведено влітку 1926 р. Еразми розписів переховуються у Всеукр. Істор. Музеї ім. Шевченка у Києві.

²⁾ Обміри подано не за метричною системою через те, що відомості ці записано безпосередньо з слів селян.

не побачиш на стінах—дивовижні дерева, виноградні грана, овочі, і це все ще на якомусь кольоровому тлі. Той самий естетичний принцип помітно і в тих випадках, коли ми натрапляємо на поцятковані білими зірками столи, шафи та мисники. Але обидва ці принципи перемішалися; в тій самій хаті ми знаходимо і розписи, що підкреслюють її архітектуру, і розписи, що мають завдання прикрашати вбогі стіни.

За словами селян, найбільший розквіт розписів припадав на голодні роки, коли «не було чим прикрашати хати, так от і почали малювати», а тепер «це вже воно наче одходить, бо є шпалери бумажні». Протягом року найбільше хат розмальовують узимку, коли селяни вільніші.

Розмальованих хат у літку 1926 року було трохи більше, як 2%, до загального числа; всього таких хат було 13. Це були переважно бідні незаможницькі хати; вміли малювати по стінах теж переважно незаможні жінки, дівчата та зрідка парубки і, навіть, жонаті чоловіки. Кожна родина обходиться своїми силами, сторонніх запрошують розмальовувати зрідка. А коли запрошують, то це або родичів, або товаришок, або тих, що їхні малюнки дуже вподобалися. Грошей за це взагалі не платять. Як мало намалює, то нічого не дають, а як багато, то дівчині дарують «щось цікаве», напр., дешевеньке намисто, хусточку до носа, стрічку; а молодиці—десяток крашанок, миску сиру тощо. Запрошуючи сторонню людину розмальовувати, хазяйка її не вказує, що саме треба малювати, іноді ж обмежується самими загальними вказівками, напр., «під шпалер», «вазони», «дерева». На розмальовання великої хати і хатини не витрачають більше як один день. Малювати на стінах можна: «зорі, такі як і в церкві, квіти, такі як ростуть у полі, на городі, чи лісові». «Не можна малювати чортів. Людей і тварин не малюють, бо не вміють». До цього переліку треба ще додати багато мотивів почасті нових, почасті вже незрозумілих, що дістають випадкову назву «крівонога», «кружечка», «хрестика», «квітки» тощо. Зорі малюють виключно трафаретом. Квіти трафаретом, віхтиком, пальцями. Крапки—трьома пальцями, що їх складено пучками докупи. Кружечки та хрестики—іноді пальцями, іноді віхтиком. «Палки та клетки» в «шпалері» роблять самим но віхтиком.

Для розписів уживають місцевої «червоної» глини, білої глини, що її привозять з-під Ржищева, сажі, товчене зелене жито, або бурякове листя з водою. Крім того, ще купують у крамниці «манію», тобто анілінові порошки—сині, червоні, бузькові, а також зелені, щоб мати «прикро-зелений» колір. Віхтики роблять із клочя, або колосків жита; трафарети—з картоплі, буряків чи корка. За найкращі трафарети вважають коркові, їх не треба вмочати у фарбу за кожним разом.

Добра майстриня має стільки віхтиків і трафаретів, скільки в неї фарб. В якихось «мудрих» малюнках за трафарет можуть бути, напр., колоски жита, живі квіти тощо. Для того, щоб не набирався забагато фарби на трафарети і вона не розпливалася по стіні, у черепок із фарбою кладуть клочя чи старенького сукна. Для малюнків «під шпалер в палки» чи «клетки» треба ще мати рівну паличку, що нею користуються як лінійкою.

Весь розпис роблять по сухому, держиться він у хаті здебільшого довго, іноді понад рік. Тоді стінка дуже брудниться і робить не зовсім імпозантне враження, супроти нерозмальованої частини стіни, де білять щотиждні.

Якщо розпис має підкреслювати архітектурні деталі, майстриня вживає здебільшого глинки. Червоною глиною вона обводить вікна, двері, може сволок, а зовні «общальовку» даху і по цьому тлі робить зірки трафаретом, обмоченим у білу глину. Іноді, ще над цими червоними смугами ставлять різноцользорові крапки. Навколо вікон трапляються ще інші мотиви, напр., «гадючка», що являє собою хвилясту лінію з крапками, чи квіточками у загибах, мотив «ціпка», що є проста лінія з закрутами по обидва боці, мотив «бетоника» — два скеровані в різні боки закрути, а з них виростає хрест. У зібраних зразках є ще два мотиви малювання навколо вікон. Це мотив гілки, що відходить від кожного з чотирьох боців вікна і другий гарний зразок, де з трьох боців вікна є овали, що зустрічаються під гострим кутом, і в місці зустрічі дають два скеровані в різці боки закрути, а з них виростає стебло з гілками. Унизу замість овалів лінії, що розходяться з одного центру, а нижче китиці, зроблені різноцользоровими лініями (табл. III, мал. 6).

Центром, до якого тяжать настінні розписи, буде простір між двома вікнами на чільній стінці хати, рідше покуття. Причілковій стінці хати віддають менше уваги. Якщо хата перегорожена вкоперек печі, то на цій стіні теж малюють, але зовсім нічого не малюють на тій стіні, що виходить у сіні.

Усі розписи, що прикрашають стіни в хаті загалом можна розбити на дві великі групи: розписи, що складаються з поодиноких, окремих мотивів, та розписи «під шпалер», що утворюються більш-менш ритмічним повторенням одного чи небагатьох мотивів. Ці групи розписів часто міщаються між собою в такий спосіб, що на тій самій стінці вміщають і окремі мотиви і малюнки «під шпалер». Там, де на стінках хати намальовано більш-менш однакові мотиви, десь у куточку, коло мисника, або над помійницею виринає намальований кінь, або іздець верхи, чи щось інше. В цьому складному замірі розмальовати

стінки хати, можна добачати лише одну переважну тенденцію—це бажання уникнути порожнечі.

Коли розпис буває лише на покуті, він немов править за тло, на якому виступають різноманітні «боги», і тоді це здебільшого шпалер.

Розписи, що складаються з поодиноких окремих мотивів, використовують як мотиви: дерева, квіти у вазонах, кущі, тварини, зрідка людські постаті, архітектурні мотиви, ба навіть краєвиди. Мотиви цієї групи близче стоять до живої природи, ніж мотиви другої групи розписів, тобто розписи «під шпалер». Трапляються ці мотиви по одному, по два й по три вкупі. Вони не можуть заповнити ввесь той простір, що його звичайно розмальовують, а тому бувають переважно разом із іншими мотивами, або разом із розписами «під шпалер». Бажання уникнути порожнечі призводить тут до того, що поміж цими поодинокими мотивами виростають зовсім непричутні до них малюнки, іноді побутового характеру, як от курка з циплятами й ворона над ними, собака, що женеться за зайцем, метелики тощо; іноді ж це залишки старих, напівзабутих орнаментальних мотивів, як от виображення свастики в кружечку, різні хрести тощо.

Дерева й кущі малюються на білому тлі й переважно по два чи по три, виставлені в одну лінію. Часто такі малюнки роблять двома плянами: вгорі та нижче. Здається, в цьому виявляється неспроможність дати малюнок великий розміром. У таких мотивах іноді дуже яскраво виступає принцип симетрії, це тоді, коли дерево єднається з якимось іншим мотивом, коли, напр., по боках цього мотиву ставлять птахів, вазони тощо. (Табл. III мал. 1)

Дерева, що ми їх зустрічаємо в розписах, повинні нібито відповідати таким рослинам, що дійсно є в тій місцевості, як от: дуб, верба, сосна, яблуня, груша, слива, паслін, перець, калина. Загалом можна сказати, що малюючи дерево майстриня, таک би мовити, виходить із загальної ідеї дерева. Вона має стовбур, прості гілячки, що від них іноді ще відходять маленькі гілячки. (У «сосні» цих менших гілячиків не буває). Усі гілки вкривають однотонним листям, що нагадує скорше соснові гілки. Коли дерево отак закінчать, йому починають надавати ознак певної породи, вміщаючи на його гілках ті чи ті овочі, що своїми розмірами цікаві не відповідають розмірові самого дерева (завеликі). Є певні трафаретні кольорові сполучення, щоб передавати груші, яблука, сливи. У груші й в яблуці одну половину «зажигають», а другу роблять зеленою. Хвостик у груші чорний, у яблука сірий. Слива іноді буває синя, іноді ж середину роблять брунатною і обводять бузковою фарбою. Коли в розписах одступають від цих

кольорових сполучень то спричиняється до цього або брак відповідних фарб, або їхня погана якість.

Трохи відмінним шляхом йшла майстриня, малюючи калину, що є в поданих росписах. До речі, це була та сама майстриня, що намалювала більшу частину дерев у тих зразках, що мені пощастило зібрати. Тільки ю починаючи малювати, вона мала на увазі саме калину, бо намалювала характерний розлогий кущ із лапатим листям, а потім додала ягідки. (Правда, поруч із калиною є ще кущ ніби сливовий з подібним листям.) Можливо, що з малюванням калини сполучено деякі забобони, що в'яжуться з калиною взагалі, бо доводилося чути натяки на те, що колись қалину малювали на весілля. Але, крім цього випадку, в Козині ніде не довелося спостерегти зв'язку між малюванням і тими святами чи урочистими подіями, що до них іноді розмальовують хати.

Усього зразків із деревами 12, зараховуючи сюди і ті розписи, де дерева трапляються разом із іншими мотивами. На одному зразку, що його малювала неписьменна жінка, ми бачимо навколо дерева, що його з однаковим правом можна вважати за хрест, якісь значки, ніби літери, далі знову хрест чи дерево з гіллячками, потім «павуки», тобто кружечки, а від них розходяться лінії, і нижче знову дерево, та чотирикутник з мотивами свастики. Дивлячись на цей малюнок, здається, що у майстрині була яксь певна уява, але передати її вона могла лише за допомогою тих «павуків» та дерев, подібних до хреста. Дерево з літерами—це могло бути розпяття з написом, «павук»—це міг бути череп, якщо зважити на його становище супроти хреста—дерева. Нарешті, є ще один зразок розписи, де три «верби» намальовано в один ряд, а кладовище, що за ними, передано зовсім перспективно. Це скоріше картина. Зміст її—козацькі могили в полі.

Переходячи до мотиву вазону, треба сказати, що його малюють не лише на білому тлі, а також на жовтому та синьому. Вазони зрідка трапляються по одному, найчастіше їх по два вкупі, один раз маємо два вазони по боках дерева. Впадає в око нова техніка малювати вазонів крапками (лінією з перервами) поруч із твердою чіткою лінією. Тут чіткий малюнок ніби зникає, бо такі самі мазки з перервами вміщено й на всенікому тлі малюнку, що тепер набув якогось імпресіоністичного характеру. Рослина у вазоні має не таке густе гілля, як дерево і не таке дрібне листя. Тут ніби заховано правдиву думку, що у дерев взаємне відношення між окремим листом та розміром усієї рослини повинно виразніше виявлятись, ніж у тих квітів, що ростуть у вазоні.

Рослина у вазоні може мати від одного до трьох стебел. Великі бічні гіллячки, а також і та, що стремить угору, закін-

чуються квітами, що мають досить різноманітну форму. Іноді це кольоровий кружечок, іноді «павук», або овальна квітка, іноді розкішна махрова квітка з кількох разів обведеними контурами різного кольору. Своїми розмірами, особливо вирізняється горішня квітка. Усі квіти дано у сторчому, або поземому розрізі. Крім квітів у вазонах малюють «виноград» на віночках стеблах. Усі ці рослини листя мають іноді таке, як і в деревах, іноді ж натуралістичніше, часто орнаментоване кольоровими крапками. Щождо самої посудини, то тут знаходимо розводи та взори посередині вазону, закрутки по краях його, дивовижні вушкі. Іноді вазон має форму блюдечка чи якоїсь підставки, або навіть буває він такої форми, як горішня овальна квітка. Усього зразків з мотивами вазону є 11.

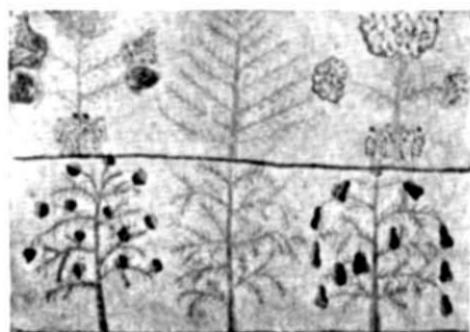
З інших поодиноких мотивів треба ще згадати мотив верхівця, що з нього дуже зачудувалися селяни, згадуючи, як колись хтось бачив намальованого на стіні їздця на велосипеді; далі малюнок, що виображав пастуха з коровами тощо.

«Шпалером» звуть той тип розписів, що утворюється много-кратним ритмічним повторенням однієї чи небагатьох узорних одиниць. «Шпалер» малюють не лише на білому тлі, а й можуть стінку розведеню сажою, синкою, «червоною» глиною, або якоюсь аніліновою фарбою—бузковою, рожевою тощо, і по ній малюють, коли висохне. «Шпалер», звичайно, замикають у поземі рамки, що йдуть по боках малюнку.

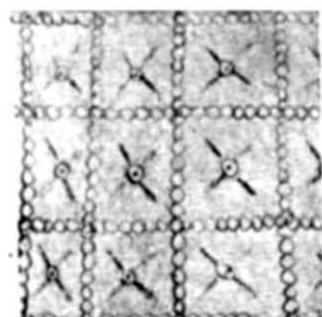
У містечку Козині розрізняють такі типи шпалеру: «шпалер просто», «шпалер в палки», «шпалер в клетки», «рясний шпалер». «Шпалер просто» різниеться від інших типів шпалеру розміром узорної одиниці, що її укладають лише один раз або по поземині, або по прямовису, тимчасом в інших типах шпалеру, цю узорну одиницю повторюють і по поземині і по прямовису. Отже, в «шпалері просто» можна відрізнити два типи: в одному рух мотивів скеровано по поземині—це будуть різні гірлянди: а в другому рух мотивів іде по прямовису. Сюди треба застосувати ті мотиви, що носять назву «сосонки», «ціпка», «кри-вонога» тощо. Великий розмір узорної одиниці та її багатство на складові елементи роблять непридатними будь-які трафарети. (табл. III мал. 2 і мал. 3).

«Шпалер в палки» звється так тому, що все тло, призначене для розмальовування, розбивають прямовисними чи поземними смугами, і в ці смуги вміщають орнаментальні мотиви, що, їх здебільшого, звуть «квітками». Мотиви ці менші розміром від тих, що були у «шпалері просто», але більше за ті, що є у «шпалері в клетку». Їх малюють здебільшого віхтиком, а коли вживають трафарета, то лише щоб нанести якісь деталі, як от серединки квітів.

Табл. III.

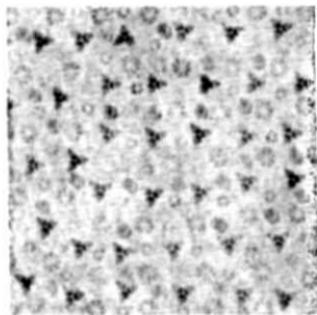
Мал. 1

Мал. 4

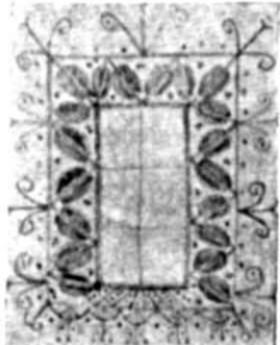
Мал. 2

Мал. 5

Мал. 3

Мал. 6

Настінні розписи у містечку Козині на Білоцерківщині.

«Шпалером у клетку» називають такий тип шпалеру, кола його тло розбивають і прямовисними і поземими лініями чи «клетки», куди вміщують дрібні орнаментальні мотиви, малюючи їх трафаретом чи просто пальцем (напр. крапки, кола тощо). Іноді лінії, що утворюють «клетки», бувають хвилясті, або скісні, іноді вони утворюються низкою дрібних квіточок, зірок, чи кружечків. (Табл. III мал. 4).

«Рясний шпалер» бувас тоді, коли мотиви густо розкидано по тлу. «Рясний шпалер» може мати допомічні «палики» та «клетки», може бути і без них. Роблять мотиви в «рясному шпалері» самим по трафаретом. (Табл. III мал. 5).

Як бачимо, мотиви настінних розписів у містечку Козині досить різноманітні. Селяни не переховують ніяких трафаретів. Малюють взагалі «з себе», і, приступаючи до роботи, майстриня звідка лише може сказати точно, що саме вона намалює. Здебільшого вона обмежується загальними фразами, напр., «подивлюся, що вийде». І, справді виходять іноді найнесподіваніші комбінації мотивів, бо дещо домальовують пізніше через брак часу, а дещо вміщають, так би мовити, «у хвилини натхнення». Головне джерело творчості—це природа з її квітами і рослинами. Старі люди охоче розповідають про те, які були раніш гарні селянські шпалери з величими квітами, вазонами тощо. Отже мабуть, це шпалери наштовхнули селян на думку розмальовувати стіни, і дали перші зразки малювання, бо розписування хат у Козині ведеться якихось років 40. У єврейських заїздах теж були кімнати, де стіни були прикрашені малюнками, зробленими трафаретом, і це й собі мало вплив. На деяких зразках розписів почувався ще вплив набійки. Поруч із цим помічається ще інша тенденція в малюванні стін. Орнаментика її умовна стилізація рослин живої природи перестають задовольняти смак селянства і майстрі пробують свої сили з образотворчого мистецтва, уміщаючи на стінах хат їздця, аероплян, одиноку могилу в полі тощо. Ці зразки стоять нижче, ніж орнаментальні мотиви та умовно стилізовані рослини, але вони інтересні, яс вияв нових впливів.

МАТЕРІАЛИ ДО СТУДІЮВАННЯ НАРОДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

(Закладання й будування хати).

Андрій Терещенко.

Минулого літа (1929 р.) я мав змогу зробити дослідчу по-дорож на Лубенщину й Шевченківщину. Почасти я її використав, щоб дослідити позамузейні, нерухомі пам'ятки української культури, зокрема—старої української цивільної архітектури та її залишків, що тепер досить помітно зникають під впливом зростання усуніненого сектора сільського господарства, а від того й нових архітектурних форм. Хотілося, по змозі, занотувати все, що трапляється в цій галузі і що може бодай будь-якою мірою бути корисне й цінне для студіювання старих форм селянських архітектурних будовань та їхніх залишків.

Даємо наперед матеріял, що на цей час упорядковано. Надалі ж маємо на увазі опублікувати цілий ряд спостережень, нотаток і описів чи то цілих архітектурних ансамблів чи деталів виїмково рідких і цінних залишків старої української архітектури.

Поданий тут матеріял —це запис, зроблений від селянина-тесляра, що живе в с. Крупському Золотоноського р. Шевченківської окр., Ілька Олександровича Тупоти. За його оповіданням, йому тепер 50 років, освіти не має, малограмотний. До революції, через малоземелля, ходив на заробітки до Катеринославщини та інших місцевостей. Часто їздив на Чернігівщину, майже кожного року, навіть першими роками революції, подорожував до Києва на богомілля. Отже не дивно, що в його мові (яку я намагався передати точно)—є чимало виразів з різних діялектичних зон, і незвичивих колишній Полтавщині.

«Примерно, коли хочуть стroyитъ хату, то під неї вибираютъ місце такъ: гарним считаютъ те місце, де часто лягає скотъ (корови, воли, вівці). Примерно, на тому місці де ото лягає скотина й вибирають місто під хату; на ніч хазяйин насидає купки жита у чотирьох місцях навхрест—там де будуть углові сохи. Як чириз ніч купки жита зостануцца цілі, нипорушині—то,

значить, це місце благополучне. Якщо купки жита порушині, значить, місце неблагополучне, а коли на цьому місці пострайти хату, то в тій чи буде доброжитку, буде розстроюваця.

Після того случая, коли купки жита були порушині хояйин на другу ніч заново насипає купки жита на тому самому клапті зимлі, тільки купки жита пірисуває; так хояйин пірисуває купки жита щоночі, аж поки воної остануця непорушині—це місце і считають благополучним для постройки. Після того, як вибрали місто під хату—договоряють майстрів. Як прийдуть майстрі—плотники, примерно, вже робить хату, то зразу старший плотник каже «господи, поможи» чи «боже, поможи» та хрестиця. Після цього, примерно, давніше в старину починають було робить хату з клітки. Клітку роблять було на зимлі і так кладуть, як буде стоять хата. Найчастіше роблять клітку примерно в 4 діривіни (а бідняки, то буває і в 2 діривіни). Дериво клітки на углах кладуть у замкі чи в зруб. Як положать дві діривіни у клітку, то роблять з'арубки для свілока, якого вже к цьому врем'ю зробили,—і кладуть. Свілок далі скривають білш усього третьою діривіною, а коли клітка у дві діривіни, то скривають—другою. Далі на свілок кладуть сволочкі, які скривають чи четвертою діривіною. Після цього роблять крічки, углові наріжники, пуднаріжники. Як верх хати вже зробили, то добре його обдивляюця. Далі розбірають; як майстрі грамотні, то номінують дериво, а як ниграмотні—то пишуть палички крейдою і одкладають на боки позначине дериво. Далі в спідніх діривинах клітки довбають дірки стільки, скільки буде сіх. На сохах зарізають чопи і тоді приганяють сіхи до клітки—прямо на зимлі; кладучи їх сторч до клітки. Далі на сохах аршином одмірюють висоту хати і нарubaють ниглибоко тупором місце, поки соха должна буть у зимлі (крейдою тут ні мітять, бо крейда, як пріпасовують сіхи у ямах пріпорошуєця зимлею і стираєця). Сіхи бувають нирівної довжини, то їх ні рівняють (ні одрізають), а тільки довші сіхи глибше закопують, —коротші закопують мільше. Спочатку закопують углову сіху (або ще її називають причілковою сохдою)—од сонця на покуті; під сіху в яму старший плотник (инколи хояйин) сипле жито, махаючи три рази рукою навхрист. Жито сиплють під цю сіху, щоб у цій хаті була благополучна жизнь. Як закопають і утрамбують причілкову сіху, то за сонцем ставлять усі остальні сіхи. На сіхи кладуть, примерно, дериво з кліткою; перва діривина кладеця на чопи дірками, друга до неї прибиваєця тиблями. Як поклали другу діривину в клітку, то старший майстер лізе на клітку і вирубає на другій діривині на покуті чотирьох-конешний хрест (од цього

христа потом починають мазати хату). Далі, примерно, вносять свілока у середину постройки і кладуть його вдовж хати на двох підкладках на землю. В це врем'я старший плотник гукає: «а ну, хазяйка, (а коли знає, як звуть то зве на ім'я) — давай червінця, скатирстю, рушники та клапоть кожуха». Хазяйка приносить все, що загадає старший плотник—(червінцем, примерно, считається п'ятак чи мідна копійка)— і кладе по краях свілока два рушники, а посередині—скатирстю, це значить, що бог тройцю любить. Після цього непремінно випивають закладини свілока; хазяйка чи хазяйин приносять до свілока маленького столика, чи прямо кладуть дошки, приносять горілку й швидку закуску, а як п'ють горілку то приказують: «дай, боже, щоб хата була тепла і багата». Після випивки старший майстир лізе на клітку і в замку для свілока вирубає круглу дірку, з того боку де підкути; у дірку кладе примерно—(так кажуть)—червінця (це п'ятака, або копійку—по состоянню); зверху гроші прикриває клаптим кожушини, а в замку для свілока з другого боку—кладе тільки саму кожушину. Гроші під свілок кладуть для того, щоб у цій хаті гроші вилися, а кожуха підмощують, щоб була хата тепла. Після того, як майстир підкладе кожушину і положить гроші, закладають свілок. Хазяйин з хазяйкою перві бирає і піднімають причілковий конець свілока, а майстрі йм помогають. Так саме кладуть і другий бік свілока. Далі поверх свілока кладуть сволочкі впопирик, штук п'ять, а то й більше. На сволочкі кладецця стéля з дощок, яку скривають однією дірвиною по кліцці. Закладку свілока підганяють так, щоб закончить закладку пирид обідом. Після обіду хазяйка витягає зпід свілока рушники і скатирстю; рушники бирає старший майстир, а скатирстю—хазяйка; це значить, що хазяйка бирає собі бога, а майстир—святіх. По обіді ставляють крòкви, наріжники, пуднаріжники, тешуть і прибивають лати. Як клітка хати вже готова, то кришу нахидають кулями. Майстрі од криші пириходять робити стіни; між сбхами задовбують снùзки чи глиці і найчастіше їх вишивані куликами очирету, пириплітають пиривеслами, або—лозою. Після цього, примерно, хазяйка скликає мазалниць. Мазалниці сходяцца в нову хату, випивають по чарці з приговоркою :«господи, поможи» чи «боже, поможи». Далі одна мазалниця приносить вальок глини і хазяйка при слові: «господи, поможи»—кладе та примазує той вальок у горі на підкути на христі, що вирубав майстир на другій дірвійні клітки. Як тільки хазяйка зробила почин, то вже тоді мазалниці можуть усю хату. Свілоки бувають такого виду: «М à зан i с в о л о к и», —примерно, ті, що з поганого дерева роблять бідні хазяйини. Ці свілоки можуть

глиною і білять так, як і всю хату із сиредини. Роблять їх у постройці і типер. «М и т і с в о л о к и»—значить ни қрашині і ни мазані оставляюця чисто дирив'яні; од паутини і грязюки ці сволоки миють водою. На миті сволоки треба гарного дерива дуба або плавну сосну. Такі сволоки роблять і типер, або достають з старіх хат. «К р à ш и н і с в о л о к и»—роблять так, як і миті, но з боків і з низу қрасяТЬ в зилену або чирвону қраску. Часто на цих сволоках мають ще всякі квітки— рожі; з боку, буває, роблять год постройки хати, а посередині мають Голгофу. Роблять такі сволоки з рідка і типер, а більше їх робили до риволюції заможніші хазяйни. «Р і з а н і с в о л о к и»—на них вирізали примерно рожі, квітки усякі. З боків вирізали год постройки та хвамилію хазяйна. Знизу часто вирізали хрести, голгофу— посередині, а до країв різали товсту вірьовку в односталь, удвоє, або і утрое. Таких сволоків я ни робив, а тільки бачив у багатших хазяйинів на побережжі у старіх хатах. Роблять сволоки найбільше з плавної сосни (бо її мало щашиль єсть); її купують з плитів пириплавлиних з Чернігівської губерні по Дніпру. Як нимає плавної сосни, то роблять дубовії, вирбові і вільхові. З бирези ни роблять, бо скоро щашиль поєсть. З осокора ни роблять, бо це циблагословене дерево. На страсній ниділлі на сволоці (буває і на дверях, в кутках хати та на вікнах) пишуть хрести (буває і на дверях, в кутках хати та на вікнах) пишуть хрести страсними свічками хрести, щобничистий в хату ни ввійшов і грім хати ни розбив. На голодну кутю крейдою пишуть хрести одничистого; перший хрест пишуть на сволоці, далі на дверях і вікнах—у хаті; потім пишуть у надвірних постройках для скотини і для хліба. Літом на Івана Купала наривають зілля (ласкавцю, васильоک і гвоздиків та ще забув, як називають) і вstromляють за сволок; це зілля одводить грім од хати; цього зілля ще бирут на купель, од уроків, од пришти, а як заболіє скотина, то наповають. Сволок дуже почитають, бо він так, як хазяйин всю сім'ю держить, так сволок усю хату диржить; без сволока і хата ни хата, так як біз хазяйина двір ни двір. Товщина сволока зависить од довжини хати; примерно, як дев'ять аршин, то сволок треба завтовшки 6×5 вершків, як довжина хати два сажні, то сволок треба 4 вершкі завтовшки, як зробить тонший, то вклякне од тяжисті. Сам я до риволюції плотничав, бо землі було обмаль, часто ходив на заробітки на Катеринославщину. За свій вік зробив до п'ятнацяти хат».

ДВІ МІДЯНІ ПОСУДИНИ З ЧЕРКАШИНИ.

Сильвестр Magura.

З цінних речей, що надійшли до Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві протягом 1927 року, треба відзначити дві великі мідяні посудини. Є відомості, що їх знайшов Іван Кириченко восени 1926 р., очевидно, на місці розораної могили над берегом річки Жаботинки, на Тарасовій горі біля с. Жаботина на Черкащині.

Формою й технікою вироблення ці обидві речі цілком тожні, тільки одна з них трошки більща (табл. IV фотозн. 1) і краще збереглася.

Більша посудина (інв. № 35951) заввишки 0,365 м. Корпус її від денця поволі поширюється і в горішній частині вичеревка вона має найбільший діаметр, а саме 0,34 м. Угорі вичеревок звужується й переходить у плечі, а вище йде вінце. Корпус посудини зроблено з трьох листів мідяної бляхи, з'єднаних мідяними заклепками. Мідяна бляха завтовшки близько одного міліметра.

Денце зроблено складним способом. З одного шматка міді виклепано мисочку з високими стінками, що лише трохи відхиляються назовні. Долішню частину вичеревка вставлено в цю мисочку і з'єднано мідяними заклепками. Таким чином стінки мисочки переходять у вичеревок. Денце трохи угнуто в середину посудини; діаметр денця 0,14 м.; стінки мисочки заввишки близько 0,05 м., краї стінок нерівні.

Вінце виразно визначене, воно високе й поширене догори. По краю вінця мідяну бляху загнуто на зовнішню поверхню його і зроблено вузенький рубець. Діаметр вінця вгорі близько 0,30 м., висота його 0,05 м.

В горішній частині вичеревка з двох боків є вуха переносити посудину. Кожне вухо вгорі оздоблене двома наче звірячими стилізованими вушками (табл. IV, фотозн. 2). Вуха вилито з міді; поверхня в них нерівна й має рубці, що утворилися при виливанні. Вуха з одного боку посудини масивніше, ніж з другого. На вухах вище середини з зовнішнього боку є дірочки, які виникли, очевидно, на місці ливників.

В дірку одного вуха проходить дротина в середину догори приблизно на 0,035 м., а донизу зовсім не входить. У дірочку другого вуха догори й донизу дротина входить лише на декілька міліметрів.

Вуха не однакові на довжину; одно завдовжки 0,144 м., а друге—0,136 м., маленькі вушка заввишки близько 0,02 м.

Всередині посуду на стінках проти долішнього та горішнього кінців кожного вуха є закріпки; вони крізь дірки в стінках з'єднаються з кінцями вух і тримають їх на корпусі (табл. IV, фітозн. 3). Закріпки формою наближаються до півкулі й подібні до великих заклепок, але на них не помітно слідів від ударів молотка й, очевидно, заклепками назвати їх не можна. На поверхні вони мають рубці, а по краях заливи, які виникають при виливанні, коли розтоплений метал виходить із форми через щілини. Долішні закріпки мають великі заливи, що відстають від стінок посуду, а горішні акуратно зроблені і мають лише невеличкі заливи¹⁾. Діаметр долішніх закріпок близько 0,035 м. (без заливів), а діаметр горішніх—близько 0,04 м.

Стінки посудини за старих часів були пошкоджені з двох боків на вичеревку і їх полагоджено. В тому місці, де були дірки, бляху очевидно добре розклепали, а після того, як розклепані краї зайдли один за один і затулили дірку, їх з'єднали заклепка. З одного боку вичеревка є одна така заклепка а з другого сім. Посудина трошки погнута й деформована. Поверхня її патинізована лише частково. Вага посудини—3,658 кілограмами.

Друга посудина (інв. № 35950), як уже згадувалося, однаакова формою й технікою вироблення, як і перша, але трохи гірше збереглася й менша розміром. Висота її—0,35 м., а найбільший діаметр вичеревка—0,31 м. Зроблена вона з мідяної бляхи, яка завтовшки близько одного міліметра.

З одного боку на вичеревку на зовнішній поверхні є дві великі латки з мідяної бляхи і з другого боку в долішній частині вичеревка є теж дві менші, майже прямокутні латки. Ці латки прибито мідяними заклепками. Вичеревок погнутий і в ньому є декілька дірочок, одна з них чималенька.

¹⁾ Щоб вияснити, яким способом прикріплено вуха до корпусу на одній і другій посудині, довелося звернутися до фахівців-інженерів та до майстрів-ливарників; вони уважно розглянули ці речі. На їхню думку, вуха вилито безпосередньо на посуді. Очевидно робили дірки в стінках посуду в тих місцях, де прикріплюються вуха, клали посудину на бік, пристосовували на ній форму, а знизу з середини посудини дірки затуляли формочками для виливання закріпок. Після того в форму наливали розтоплений метал, і він через дірки в стінках посудини проходив у середину й і заповнював також формочки для закріпок. Таким способом вухо виливалося й одразу прикріплювалося до посудини.

Денце зроблено таким самим способом як і в першої посудини, але за старих часів, очевидно, від користування воно було по краях пошкоджене і його полагодили. В одному місці прибито заклепками латку з мідяної бляхи, що зовні вкриває частину стінки мисочки й частину денця, а в двох місцях по краю денце залито міддю. Тепер денце трохи втиснене в середину посудини, і краї його не пристають добре до стінок. Стінки посуду знизу коло денця, там де воно зовсім відстало, з одного боку підігнуті нерівномірно до середини. Діаметр денця—0,125 м., а висота стінок мисочки коло денця в непошкоджених місцях—0,042 м.

Вінце погнуте і з одного боку трохи зрізане. Мідяна бляха по краю вінця в тих місцях, що не пошкоджені, загнута до зовнішньої поверхні, і там є тоненький рубець. Вінце в непошкоджений частині заввишки 0,052 м., а діаметр вінця вгорі—близько 0,27 м.

Вуха довші, ніж у першої посудини. Поверхня в них нерівна з заливами й рубцями, що утворилися при виливанні. Прикріплена вони до вичеревка таким самим способом, як вуха першої посудини. Закріпки (в середині посудини), що тримають вуха, неправильної форми з нерівною поверхнею та з заливами. Діаметр закріпок—близько 0,03 м. (без заливів). Довжина одного вуха—0,154 м., а другого—0,156 м.. Вгорі кожне вухо має теж по два невеличкіх наче звірячих стилізованих вушка. Вони більші й масивніші від вушок, що є на вухах першої посудини, ширше розміщені одно від одного і вздовж задньої поверхні мають ребро. Заввишки вони більше 0,03 м.

На поверхні зовнішнього боку вух вище середини є по одній гульці, які утворилися, очевидно, на місці ливника. Діаметр їх—близько 0,009 м. На вухах першої посудини, як уже згадувалося, є дірочки на тому самому місці, де у другої гульки.

Посудина в багатьох місцях погнута й деформована. Поверхня її, як і першої, частково патинізована. Вага посудини 3,318 кілограмів.

Треба гадати, що ці обидві посудини належать до гальштатського типу.

Фото 1. Мідяна посудина з околиці
с. Жаботина на Черкащині.

Фото 2. Деталь. Вухо посудини.

Фото 3. Деталь. Закріпки вуха
посудини.

З ПРАЦІ СЕМІНАРУ ПРИ АРХЕОЛОГІЧНОМУ ВІДДІЛІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. ШЕВЧЕНКА У КИЄВІ.

Кирило Коршак.

Семінар при Археологічному відділі Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка розпочав свою роботу з ініціативи й під керівництвом зав. відділу В. Є. Козловської ще восени року 1927. До семінару входить переважно молодь: аспіранти музею, студенти, вчителі, учні професійних шкіл та інші особи, що виявили нахил і бажання працювати в галузі археології. Мета семінару: готовувати своїх членів до ширшої археологічної роботи та опрацьовувати питання з української археології та музезнавства. Відповідно до цих завдань робота семінару йшла трьома напрямками: взимку члени семінару 1) практично знайомилися з експонатами музею, 2) читали й реферували наукову літературу, ілюструючи її відповідним музейним матеріалом, а влітку 3) їздили на рекогносцировки чи працювали на розкопах під керівництвом досвідчених археологів.

В такий спосіб семінар опрацював теми: геологічні й палеонтологічні умови залягання найдавніших залишків людської культури на Україні за матеріалами Києво-Кирилівської палеолітичної стації, кремінне знаряддя Києво-Кирилівської стації, місця знахідок неолітичної культури на Україні (дюнні стації), техніка вироблення й форми неолітичного кам'яного знаряддя, класифікація неолітичної кераміки тощо. Надалі семінар має перейти до вивчення первісного ганчарства та способів орнаментації неолітичного посуду, до того ж у своїй роботі гадає не обмежитися лише вивченням літератури та музейного матеріалу, а й провести цілий ряд лабораторних досліджень.

В процесі роботи семінарові доводилося звертатися по допомозу до фахівців-геологів та палеонтологів; серед них особливо треба видзначити акад. П. А. Тутковського, що, не зважаючи на переобтяженість своєю безпосередньою роботою, охоче прочитав семінарові кілька лекцій із геології.

Під час літніх екскурсій та відряджень¹⁾ члени семінару зареєстрували кілька нових, інтересних з археологічного погляду, пунктів, а також зібрали свіжі матеріали, що доповнюють відомості про старі вогнища людської культури. Оглядові цих пунктів, а також короткі характеристиці зібраних матеріалів ми й присвятимо дальші рядки цієї замітки. Свій огляд ми почнемо з Київщини, де з різних причин членам семінару пощастило відвідати найбільше місцевостей і зібрати найчисленніший матеріал.

В Києві та його околицях, а також у межах Переяславського та Баріщільського районів на Київщині протягом рр. 1928—1929 екскурсував член семінару А. А. Піонтковський, якому пощастило виявити археологічні залишки в таких місцях:

1) У Києві. На Флорівській горі з боку Житнього Базару знайдено цілу майстерню кістяних виробів слов'янського часу. Тут зібрано багато уламків та відрізків кісток, а також цілу колекцію недоброблених кістяних гудзиків, залишених у різних стадіях оброблення—так, що на підставі їх легко відтворити цілий процес виробництва. В тому ж самому місці, вище майстерні, констатовано культурний шар великої князівської доби, де трапляються уламки шкляних крученіх обручок та тонкого скла, фрагменти посуду, залізні речі тощо.

2) В околицях Києва. а) На Сирці у верхів'ях «Бабиного» яру в нашаруваннях піску знайдено фрагменти посуду, пряслиці, печину й кремінне знаряддя трипільського типу. Це свідчить, що там є безперечні сліди трипільської культури. б) На лівому березі річки Либеді біля Караваєвських дач зібрано чимало черепків гарно вироблених і випалених, без орнаменту, — енеолітичної доби. в) В урочищі «Кристерова горка» на правому березі Дніпра при дорозі, що веде з Приорки до р. Почайни, знайдено черепки енеолітичного та скітського посуду; скітський посуд трапляється в окремих пунктах, що мають характер культурних ям. г) На лівому березі Дніпра між Микільською слобідкою та с. Воскресенським подекуди трапляються дрібні фрагменти посуду енеолітичного типу. д) Між Микільською та Кухмістерською слобідками, ліворуч від колії мото-трамваю «Київ-Дарниця», констатовано кілька пунктів, де зустрічаються черепки енеолітичного грубо виробленого посуду; глина з домішкою граніту; здебільшого черепки без орнаменту. Разом із черепками зібрано багато дрібних відщепків кременю, серед них трапляється й готове знаряддя (напр., скребачки).

¹⁾ Екскурсії та відрядження членів семінару відбувалися на кошти Всеукр. Істор. музею ім. Шевченка. До цього ж музею перейшли й усі речі, що їх зібрали члени семінару.

3) В межах Переяславського району археологічні знахідки трапилися у таких пунктах: а) у с. Рудякові на березі р. Павлівки відслонюється культурний шар, де знайдено багато фрагментів енеолітичної та скітської кераміки б) В околицях сс. Козинці та В'юнища на дюнах знайдено кілька пунктів, що дали небагато керамічного матеріалу. в) Біля с. Циблі під «Горчацким гасем» на другій Дніпровій терасі виявлено залишки поховань корчених кістяків. Під терасою на дюнах трапляються речі римського часу. В самому «Горчацкому гаю» біля урочища «Москалеве провалля» є могильник невідомого часу з числом могил до 35. г) В околицях с. Городища є інтересне циркулярне городище з валом та греблею, а біля нього в урочищі «Піски» помітні сліди давнього селища. Тут зібрано черепки посуду енеолітичного та слов'янського типів. д) На північний захід від с. Хоцьків на дюнах зібрано черепки енеолітичного та слов'янського посуду, а також багато бронзових тригранних площин скітського типу. е) Біля сс. Трахтемирова та Зарубинців в урочищах «Шпилики» та «Батурина гора» зібрано багато фрагментів скітської та енеолітичної кераміки. Впадає в око рельєфний наліплений орнамент на черепках. Складається він із досить грубих смуг, наліплених під самими вінцями чи на плечиках посуду. Смуги під вінцями густо потикані пальцем—так, що вони набирають зубчастого чи хвилястого вигляду, а смуги на плечиках посічено скісними нарізками, що надає їм вигляду товстих шнурів. З середини під рельєфами на плечиках стінки посуду інколи нерівно вигнуті, ніби там шийка була приліплена до вичеревка. Крім рельєфного, трапляється також орнамент і інших типів, напр., витиснутий хвилястий, ямкуватий тощо. Разом із фрагментами посуду зустрічаються тут також глиняні вироби, що формою своєю нагадують «катушки». Вони круглі, завдовжки від 3 до 5 см., в діаметрі від 1 до 2 см. (посередині тонші, на кінцях потовщені). Деякі «катушки» мають подовжню дірочку, провірчену ще перед випалюванням. Щодо призначення «катушок», то можна їх вважати за особливий тип грузків, що їх не називали на мотузок, як звичайно, а привязували за поперек; можливо, що то були й справжні «катушки» для намотування пряжі¹⁾. е) Біля с. Манастирка на березі Дніпра проти «Маркового шпилля» відслонюється культурний шар велико-князівської доби, завтовшки мало не 1,5 м., з характерною для того часу керамікою, цеглою тощо.

¹⁾ Таку думку, що правда про «пряслиці», висловлював свого часу А. Бобринський (див. його «Кургани и слуц. арх. находки близ м. Смела, т. II, ст. 18, прим. 4), вживавши й самої назви «катушки».

4) В межах Барішпільського району археологічні залишки знайдено біля с. Кійлова. В урочищах «Кути», «Круча», «Гнилуша» й «Черпацівщина» зібрано багато черепків енеолітичної, скитської, слов'янської та козацької діб. Особливо багате на культурні залишки урочище «Черпацівщина». Фрагменти енеолітичного посуду, що зустрічаються тут, рясно орнаментовано ямками, різаними рисками, дірочками (інколи провірченими після випалювання), рельєфними смугами тощо. Поруч із черепками трапляються кремінні відщепки, а в урочищі «Гнилуша» знайдено один бронзовий тригранний площик скитського типу.

В межах того самого Барішпільського району, а також у районах Рогозівському та Броварському протягом рр. 1928—1929 екскурсовував член семінару А. М. Полонський. В першому районі залишки давніх культур трапилися йому в таких місцевостях:

1) Біля с. Вищеної. а) На так званій «Будницькій горі» зібрано десятків півтора черепків неолітичного посуду, грубо вироблених з неочищеної глини й без орнаменту. б) В місцевості попід Процевським лісом знайдено фрагменти енеолітичного посуду, гірше й краще виробленого; перші—неорнаменитовані, другі прикрашені крапками, ямками, нарізками (за допомогою черепашки *Unio*) й наліпленими зубчастими смугами. 2) Між с. Любарці та Іваньковим в урочищі «Хвощувате» трапляються дрібні уламки енеолітичного посуду, виробленого з глини, змішаної з піском, і прикрашеного ямкуватим, щипаним, мотузковим та рельєфним орнаментом; тут таки знайдено половину глиняної пласкої пряслиці. 3) Біля с. Іванькова в урочищі «Піскуваха» зібрано черепки грубого посуду енеолітичної доби; глина з домішкою товченого граніту, кварцу й печини; орнаменту немає. 4) Нарешті в самому м. Барішполі зібрано цілу колекцію козацьких люльок, вироблених із білої, сірої та червоної глини й прикрашених складним штампованим, переважно рельєфним, орнаментом; вироблювано люльки за допомогою формочок.

В Рогозівському районі археологічні знахідки трапилися: 1) В околицях самого с. Рогозова, а саме: а) В урочищі «Степова долина» знайдено дрібні уламки енеолітичного посуду, виробленого з червоної глини з домішкою товчених черепашок. б) В урочищі «Городище» трапляються фрагменти енеолітичного посуду, гірше чи краще виробленого; перші—неорнаменитовані, другі орнаментовані витиснутими й наліпленими смугами; є черепки з дірочками, провірченими після випалювання. 2) Біля села Старого в урочищі «Горби» знайдено кілька фрагментів великого посуду бронзової доби, прикрашеного рельєфними наліпленими смугами..

В Броварському районі біля с. Русанова в урочищі «Городище», зібрано фрагменти слов'янського посуду на місті давньої слов'янської оселі.

До Обухівського району зроблено лише одну екскурсію, а саме р. 1929 член семінару С. О. Підгайний йшов до с. Підгірців, відомого знайденими біля нього бронзовими речами¹). Залишки давніх культур в околицях села виявлено в таких пунктах: а) На піщаних кучугурах в урочищі «Обірок» зібрано багато фрагментів посуду, виробленого з глини, змішаної з товченим гранітом, і прикрашеного ямками, дірочками наліпленими смугами; смуги трапляються тільки ніж під вінцями чи на плечиках посуду. б) В урочищі «Човнища» знайдено уламки великого посуду енеолітичної доби, грубо зліплених (пальці знати) з глини, змішаної з піском; орнамент—поземі, наліплений на плечиках посудини, смуги з перервами, обабіч яких спадають розірвані кінці. Тут таки знайдено одну цілу, зроблену з черепка, й половину другої глиняної пряслиці, а також дві кремінні стрілки й уламок пилки чи ножа мало не 10 см. завдовжки й $3\frac{1}{2}$ см. завширшки, зробленого з білого кременю. в) Археологічні знахідки трапляються також і на горах, що під ними розкинулося село. Приміром, фрагменти енеолітичної кераміки зібрано в урочищах «Крива криниця», «Будища» та «Жарнівці», а в урочищі «Хамуйлівка» поруч із черепками енеолітичними знайдено залишки дуже побитого трипільського посуду, а також фрагменти кераміки слов'янських часів. г) В урочищі «Городище» знайдено уламки давньої цегли, а в «Городку»— залишки валу з випаленої глини та уламок нижньої частини кахлі. д) Між урочищами «Будища» та «Присова долина» констатовано поховання, очевидно, слов'янського часу; з них одно майже цілком випало з розмиву; кістяк орієнтовано головою на захід, руки лежали вздовж тіла; ніяких речей при ньому не знайдено.

В с. Трипіллі на кутку «Кисілівці» при дорозі, що веде з с. Трипілля до с. Григорівки, під час земляних робіт р. 1928 робітники натрапили на археологічні речі. Вийхавши на місце знахідки, член семінару аспірант С. С. Магура констатував²), що біля так званого «Довгого вивозу» викопано поховання скітських часів. При кістяку, як розповідали робітники, було три посудини; з них С. С. Магурі пощастило здобыти один цілий скітський корячок і кілька фрагментів іншого посуду. На віддалені метрів 60 від місця попередньої знахідки

¹) Див. В. Козловська. «Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині», К. 1927. (Відбиток із збірника «Український Музей», в. I, вид. Упрнауки УСРР).

²) Зазначену подорож С. С. Магура зробив з доручення Всеукр. Археологічного Комітету при ВУАН.

робітники натрапили на зернові ями грушуватої форми; з них С. С. Магурі пощастило бачити й почасти розкопати три. Завглибшки одна з них мала близько двох метрів, в діаметрі теж два метри. Інші були остільки поруйновані, що навіть розмірів їх встановити не пощастило. В ямах траплялися переміщені з землею фрагменти словянського писуду, кістки тварин, попіл, а в одній, за словами робітників, навіть кістяк дитини років семи, причому кістяк робітники резкидали, а череп десь закопали.

До Чорнобильського району на Київщині, а також до Білоцерківської та Конотопської округи влітку р. 1929 зроблено лише по одній екскурсії. З доручення археологічного відділу Всеукраїнського Історичного музею ці екскурсії зробив я. В першій із цих адміністративних одиниць одвідав я с. Лельов та м. Чорнобіль, в другій—с. Дідівщину, в третьій—с. Заболотів.

Найменші результати дала перша екскурсія. Приводом до неї було повідомлення з місця, що в околицях с. Лельова знайдено велику передісторичну стацію. На місці мені довелося констатувати, що ніякої передісторичної стації там немає, хоча місцевість з геологічного погляду й інтересна. Місцевість оця (на західному кінці села) — це стрімкий правий беріг р. Прип'яті; в ньому відслонюються моренні нашарування. З цих нашарувань висипається багато різних формою й розміром наметнів, що встеляють невеличку терасу біля самої води майже суцільним шаром. Серед наметнів я не знайшов ні одного, що мав би на собі сліди оброблення рукою первісної людини. Крім с. Лельова, відвідав я також і м. Чорнобіль, де довелося мені бачити дві старовинні гармати, що лежать на вулиці біля місцевого Райвиконкуму.

Далеко більше результатів дала екскурсія до с. Дідівщина Фастівського району. Що правда, археологічного матеріалу й тут я назбирав небагато; зате мені пощастило натрапити на кілька пунктів, що мають велику археологічну вартість. Ще перед кількома роками до Всеукраїнського Історичного музею стали надходити речі, знайдені в околицях с. Дідівщини. Мені й доручили виявити місця цих знахідок.

С. Дідівщина розташоване з обох боків р. Ірпеня; з півдня село оточує ліс, а з півночі—ниви, за ними (кілометрів за шість від села) знову починається ліс. Місцевість рівна, злегка хвиляста. Археологічні залишки, як оповідав мені місцевий автор старовини Тодос Кирилович Борисов, трапляються біля села в трьох місцях: в урочищі «Дальня Панора», на хуторі «Млинок» і на «Гарбарському полі». Всі ці місцевості я й оглянув.

Урочище «Дальня Панора»—це неглибока балка, перевізана щляхом із с. Дідівщини до с. Пришивальної. Біля щляху в балці розкопано велике глинище, де трапляються людські кістки і фрагменти посуду. Мені самому довелось бачити викопані й розкидані шматки ребер, тазу, гамілок, фаланг пальців тощо, а в одному місці кістку було видно в невеличкій пічурці в стіні глинища. Тут восени р. 1929 В. Е. Козловська провадила розкопи, що про них буде окреме повідомлення на сторінках «Хроніки».

Хутір «Млиною» розташувався в куті між р. Ірпенем та невеличким потоком, що невідомо як звється і біля самого хутора розливается в маленький ставок. Круг усенького хутора на віддаленні приблизно до 100 м. від центру простягся досить високий (1,5—2 м.) вал, завдовжки мало не 2 кілом. Річка Ірпінь і потік розривають вал у трьох місцях. Крім того, вал має ще два розрізи, що через них проходять дороги. В цих розрізах видно, що вал складається з чорної землі та глини, змішаної подекуди з дубовим та сосновим вугіллям. Все це залишки якогось давнього городища. Тут теж восени 1929 р. В. Е. Козловська провадила пробні розкопи.

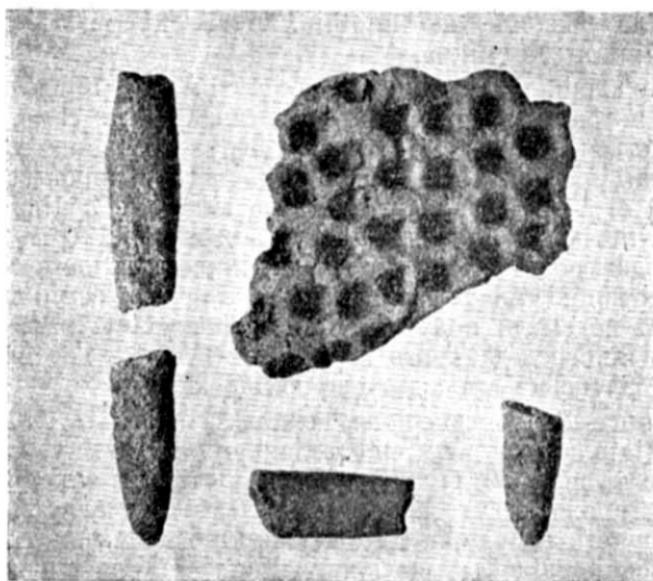
Урочище «Гарбарське поле» лежить за лісом—за 6 кілометрів від с. Дідівщини в північно-західному напрямку. Це правий схил досить широкої балки, що нею протікає з заходу на схід потічок Волошкі. Тут, на цьому схилі, зустрічаються черепки слов'янського посуду, а також уламки жорен, шматки печини тощо. Все це свідчить, що тут ми маємо залишки давнього селища.

Але найбільше наслідків дала екскурсія до с. Заболотово Кролевецького району. Село це лежить на невисоких піщаних «грудках» (горбах) серед широкої присеймської долини, що недавно ще являла собою невилазне болото. Залишки цього болота збереглись у вигляді так званих «ямою»—невеличких озерець, а також глибоких торфовищ, що з них місцева людність здобуває собі паливо. З півдня до самого села підходить р. Сейм; річка має тут қрутій беріг, що в повідь обвалиється. Кілька років тому після обвалу тут знайдено скарб із срібних монет, що подібні були до риб'ячої луски й мали написи слов'янськими літерами¹⁾. Поблизу села на схід і північний схід від нього окремо лежать іще два «грудки»—«Скородне» й «Хим». Це типові дюни, орієнтовані переднім краєм на схід. Вони напівзаросли травою; лише в деяких місцях, позбавлених рослинності, вітер здуває пісок і відслонює давні культурні

1) Місцевий громада сільської ради П.Ю.Клок подарував мені 9 монет із цього скарбу, за що йому я складаю щиру подяку.

нашарування. Культурні залишки трапляються також і на «грудку» за селом при дорозі з с. Заболотова на с. Мутин.²⁾

Серед археологічного матеріалу, зібраного в околицях с. Заболотова, найбільше знайдено кераміки, далі кам'яного знаряддя й, нарешті, бронзових речей.—Фрагменти енеолітичного посуду з-під Заболотова розпадаються на дві групи—гірше

Глиняне знаряддя для орнаментації посуду і фрагмент посуду з орнаментом, виконаним цим знаряддям.
З околиць с. Заболотова.

і краще вироблені. Перші роблено з неочищеної глини з такою великою домішкою піску, що під час випалювання посуд розпадався; орнаменту цей посуд немає. Посуд другої групи роблено з крашої глини й ясно прикрашено ямками, рисками, серпиками, мотузкою, рельєфом, орнаментом, зробленим за допомогою черепашки Unio, тощо; орнамент вкриває посуд суцільним вizerунком від вінець аж до круглого денця включно.—Крім енеолітичних черепків, біля с. Заболотова трапляється фрагменти посуду слов'янських, а також і пізніших часів.

²⁾ Перші, хто звернув увагу на ці залишки, були студенти К.І.Н.О. тт. Нагорський та Сокольник. Ще р. 1925 вони зібрали велику колекцію речей з-під Заболотова і передали до музею І.Н.О., де вона зберігається й тепер. В екскурсії р. 1929 зі мною разом брав участь і т. Нагорський.

Серед керамічних виробів енеолітичної доби на особливу увагу заслуговує невеличке глиняне знаряддя, що має форму круглих паличок з загостреним краєм. Які вони були завдовжки—невідомо, бо знаряддя трапляються лише в уламках, а діаметр їх не перевищує 0,5—1 см. Гострий край має або шпичасте, або заокруглене закінчення—в діаметрі близько 0,2—0,3 см. Глини для цього знаряддя вживали того самого матунку, що й для посуду,—без грубих домішок, досить гарно виробленої й нерівно випаленої. Спосіб виготовування цього знаряддя був мабуть дуже простий: палички, подібні до Заболотівських, легко зробити, розкачуючи кавалок глини долонею на якісь рівній поверхні. Очевидно, знаряддя це мало широкий ужиток, бо трапляється його чимало. Щодо його призначення, то можна майже з певністю сказати, що вживано його для орнаментації посуду: на черепках, знайдених разом із цим знаряддям, трапляється ямкуватий орнамент, що його елементи цілком відповідають формі знаряддя (див. фотознімок; ямки на черепку незовсім круглі; залежить це від того, що стінки ямок, при нанесенні орнаменту на сиру глину, здушувались і деформувались).

Подібні глиняні палички р. 1883 знайшов був І. Я. Словцов на березі озера Андреєвського поблизу м. Тюмені і про їхнє призначення висловився так: «Трудно пока что-нибудь сказать о их назначении: может быть они служили, как и плашки, для вязанья сетей, а может быть острый конец служил для выдавливания круглых отверстий на горшечной посуде, может быть также они удовлетворяли многим назначениям.»¹⁾ Отже знахідка біля с. Заболотова на Конотопщині дозволяє й глиняні палички з-під м. Тюмені з певністю визначити як знаряддя для орнаментації первісного посуду.

Всі подані вище факти свідчать, що в околицях с. Заболотова за енеолітичної доби була ганчарська майстерня.

Кам'яне знаряддя теж, очевидно, виробляли на місці, і за матеріал правив кремінь, кварцит та пісковець. Кремінне знаряддя дрібне й ретельно оброблене; щодо типів, то тут трапляються кремінні відщепки, овальні скребачки, проколки, плошки чудової форми, оброблені по всій поверхні дрібною контрретушшю. Але кремінного матерялу на Заболотівській стації, мабуть, було обмаль; це й привело до вироблення знаряддя з кварциту та пісковця; з них виготовлювано грубе знаряддя—свердла, долота тощо. Трапляються та-кож тут кварцитові зернотерки ¹⁾.

¹⁾ И. Я. Словцов.—О находках предметов каменного периода близ м. Тюмени в 1883 г.—Записки Зап.-Сиб. Отд. И. Русск. Географ. Общ. Кн. VII. в. 1, ст. 18. Табл 12, мал. 16.

¹⁾ Селянин Г. М. Чорток подарував мені одну таку зернотерку, знайдену на «грудку» «Хим». За це висловлюю йому свою подяку.

Із бронзових речей трапляються тут небагато уламків кілець, спіралів тощо. Цілу знайдено лише одну застібку з частів переселення народів.

Речі, подібні до тих, що знайдено на дюнах, трапляються також і на горbach, що на правому схилі долини р. Сейма. На цих самих горbach є кілька городищ, а саме: городище над яром «Глибоким» в урочищі «Пендерове», городище біля села Божок в урочищі «Кам'янці» і городище біля села Спаського, при дорозі до ст. Алтинівки.

На Шевченківщині рекогносцировки А. А. Піонтковського р. 1929 охопили три пункти, а саме: а) С. Каленики Глем'язівського району. В околицях цього села на березі р. Супою є кругле городище, а на північ від нього помітно сліди слов'янського селища. Тут під час оранки трапляються фрагменти шкляних обручок, уламки й цілі екземпляри шиферних та глиняних пряслиць, а також бронзові та залізні речі. б) Біля с. Озеришіа знайдено невелике давнє селище, де є фрагменти посуду енеолітичної доби. в) На хуторі Сухий Борок по дорозі з с. Озериші до с. Хоцьків виявлено селище з культурними залишками римського часу.

Під час екскурсії до Криму влітку р. 1929 член семінару Н. Л. Кордиш на північно-західному схилі гори Аю-Дага зібрала кілька уламків грецьких соленів, каліптерів, а також вушок від амфор. Усі речі вироблено з місцевої глини, що є поблизу на схилах гори.

Отже, археологічні рекогносцировки членів семінару охопили чималий простір і дали багатий матеріал. Це свідчить, що праця семінару не пропадає марно і що сутопрактичний напрямок цієї роботи дає якнайкращі наслідки.

Крім зазначених рекогносцировок, члени семінару брали участь у розкопах—С. С. Магура в розкопах проф. М. О. Макаренка на Сумщині та в Донбасі, Н. Л. Кордиш—в Ольбійській експедиції, В. А. Мазур—в розкопах В. Є. Козловської на Білоцерківщині.

У проекті роботи семінару намічено видання окремого збірника з праць членів семінару.

ЩЕ ОДНА ЦІЛА ХЕРСОНЕСЬКА АМФОРА.

Сергій Дломжевський.

Серед групи цілих амфор, що здавна переховуються в Миколаївському Історично-Археологічному музеї, (їх показав мені ласкаво директор цього музею Ф. Т. Камінський) є, між іншими, ціла амфора з написом на обох вухах Херсонеського походження, здобута, певне, колись в Ольбії. У неї трохи відбито лише денце. Заввишки вона 0,66 м., максимальний обвід там, де кінчаються вуха, 0,88 м, від кінця вух до долу заввишки 0,43 м., обвід шийки 0,34 м., долішня частина вух заввишки 0,17 м. Глина ясна, майже без краплин, добре вироблена. Ця амфора повинна бути за інтересне доповнення до тої цілої херсонеської амфори, що її згадує Махов (Амфорные ручки Херсонеса Таврического,—Ізвестия Тавр. учен. архив. комиссии, № 48, 1912, стор. 178—179) і є своїм розміром трохи більша від згаданої в Махова.

Коли притримуватися класифікації Махова (стор. 156, на жаль, він не пояснює на чому базує він свою класифікацію), то міколаївську амфору слід віднести до «другої категорії», бо вона на правому вусі має відоме (Махов, стор. 171, № 57—58) прізвище астинома—Матриса, а на лівому монограму з літер «П» та «А» (до того »А« вставлено в «П» біля правого боку). В монограмах на вухах херсонеських амфор Махов вбачає прізвище фабриканта. В монограмі може ховатися і назва місяця — «Пабароў» (порівн. Латишов «Календарь Мегар и их колоний»—про склад місяців мегарського року, стор. 254). В даному разі не зовсім виключена можливість і скорочення місяця. Монограму лівого вуха міколаївської амфори можна порівняти, але не ототожнювати з херсонеськими, очевидно, монограмами, що їх подає Юр'євич (Зап. Одесск. общество истории и древностей, т. XV, стор. 54, № 36—38), бажаючи прочитати в них «Apollonios» або «Apollonides», або «ApolloDoros».

Монограма на лівому вусі, зазначеної амфори ще раз свідчить про те, що звичай ставити монограми — клейма на амфорах був дуже поширений на північному узбережжі

Чорного моря і до чорноморських фабрикатів можна буде, коли більше матимемо досвіду і переконливого матеріялу, прилучити ті численні клейма, що гатунком глини належать до північно-чорноморських, але іх з обережності досі визначають, як речі невідомого походження.

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО.

Кость Кржемінський.

Р. 1926 я знайшов сліди трипільської культури біля Кам'янця-Подільського, на Татариському полі. Разом із учнем Художньої школи С. Морозом р. 1927 я зробив обслідування цього поля та маленький, приблизно 70 см. × 70 см. розвідковий розкоп. Всі знахідки передано до Кам'янецького Історично-Археологічного музею.

Татариське поле лежить проти південно-західного боку Кам'янецької фортеці, через провалля скель і невеличкий струмок, що тут таки впадає до р. Смотрича. Окresлюється поле цим струмочком та річкою Смотричем від сходу й тягнеться до с. Татарисок.

На поверхні цього поля, у східній частині його багато знаходять шматків по-різному випаленої печини, попсованої оранкою, і різних черепців посуду з добре відмуленої та випаленої глини із слідами пофарбування червоною фарбою та рідше темно-червоною з білою. Тут знайдено три уламки фігурок, один із них—це бедро ноги, розміром близько 10 см. Тип фігурок нагадує деякі Кадіївські з розкопів 1926 р. М. Я. Рудинського (Коротке звідомлення за 1926 рік, тбл. на 129 стр., рис. 1 та рис. 4).

В напрямку на півд. і зах. череп'я та печини меншає на поверхні поля, а далі на віддалені по цих напрямках щось на 300 кроків, зникає. Тут зроблено розвідковий розкоп. На глибині 2 та 3 штихів знайдено щось із 25 невеличких фрагментів посуду з добре випаленої глини, частина їх помальованою червоною фарбю, два-три фрагменти посуду з крихкою темно-бурою глини з домішкою перетертих скойок, 2 шматки кремінних ножів, щось із 10 шматків різних порозбиваних кісток і також кілька скойок. Четвертий штих—суцільний лес, що не дав ніяких знахідок.

НУМІЗМАТИЧНА ЗНАХІДКА БІЛЯ М. ХЕРСОНУ.

Юрій Крисін.

Влітку року 1929 випадково знайдено в околицях м. Херсону (за кілом. 8—10) на Висунських хуторах скарб (13) інтересних срібних монет, що добре збереглися. Їх поволі вимила вода після весняної поводі. На реверсі кожної монети рел'єфно відбито дві голови, обернено-пропорційно одна біля одної; на реверсі напис ІΣΤΡΙ і відбиток птаха, що дзюбає рибу (дельфіна). Монети округлі (19—16 м.м.), вагою від 7,22 до 6,37 грам.

Ці стародавні монети походять з грецької колонії Істри на Дунаї. Під час грецько-римської колонізації північного узбережжя Чорного моря їх занесено на береги Дніпра (Бористена), де греки мали свої оселі і провадили торгівлю з тубільцями. Аналогічну істрійську монету знайдено р. 1848 далеко, проти течії по Дніпру на лівому березі на кучугурах біля с. Великої Знаменки (Мелітоп. округи проти Нікополю¹⁾). Нумізмат О. М. Зограф визначив, що вони належать до найдавнішої групи драхм м. Істри (B. Pirk., Münzen Nordgriechenlands, I, стор. 159, № 405). Про це свідчить характерний напис ІΣΤΡΙ, а також витиснутий квадрат на зворотному боці.

Цікаво відзначити той факт, що здебільшого тут карбовано монети щоразу двома тими самими печатками. Монети являють дуже великий інтерес вже через те, що взагалі відомо небагато екземплярів цієї ранньої групи. Датувати їх можна кінцем V ст. до н. е. Місце знахідки досліджував ант. відд. Херсонського державного історичного археологічного музею Г. П. Крисін²⁾.

Тут, під горою, помітно в землі каміння і наче сліди стародавніх будівель. Майбутні археологічні розкопи, що їх передбачає робити тут музей, відкриють ще одну сторінку з часів грецько-римської колонізації і висвітлять політично-економічний вплив колонізаторів на тубільців наших степів у Придніпров'ї.

ВИПАДКОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА РОМЕНЩИНІ.

Михайло Семенчик.

На Роменщині випадкові знахідки чимало поповнили збірки Окружного музею. За минулий рік до музею надійшло таких речей хоч і не багато, проте є поміж ними і цінні з науково-

¹⁾ Уваров Ол.—«Изследование о древностях Южной России» СПБ. 1854, стор. 24.

²⁾ Монети передали до Музею селянин Жосан та лікар Лісний.

вого погляду. Найцікавіші знахідки—це чорний та сірий посуд доби похоронних полів. Цей посуд потрапив до Музею ось як: у серпні 1929 року, громадянин містечка Смілого Сухомлин, оглядаючи музей, згадав про подібний посуд, знайдений ще в 1926 році на хуторі Холодному Смілянського району. Історія цієї знахідки така: один селянин брав землю на хату і на глибині 70—100 см. натрапив на цілий «склад» посуду. «Щоб люди чого не сказали», він почав цей посуд «хрестити» лопатою. На щастя, тут був той самий громадянин, що нам про це розповів (гр. Сухомлин). Це він і врятував цю цінну знахідку. Знищено проте чимало посуду. Через декілька днів автор цих рядків вийшов на місце знахідки. Хутір Холодний знаходиться близько 10-ти кілометрів на північний схід від містечка Смілого. Це, чи не найвища місцевість (плато) в Роменській окрузі. Речі знайдено в садибі Павла Мовчана в 2-3 метрах від хати на глибині 0,70 м—1 м.

За словами Мовчана в деякому посуді бувrudуватий порох. Всі речі перевезено до музею. Розміри їх:

1. Посуд із вухом з чорної, гарно випаленої глини. Висота 34 см., діаметр у плечах 25 см., діам. вінців 11,5 см., діам. денця 10,5 см., вис. плеч 10,5 см. Зверху плечі гранчасті, краї їх одзоблені вузенькими смугами з дрібних поперечних рисок.

2. Посуд із аналогічної глини, заввишки 28 см., діам. посередині (найшир.) 18,5 см., діам. вінців 9,5 см., діам. денця 9,5 см., нижня частина шийки гостро-випукла, оздоблена хвилястими рисочками, вушко відбите.

3. Посуд із жовтої глини (амфора) з двома вухами, вис. 51 см., діам. посередині 15 см., діам. вінців 6 см., діам. денця 5 см.

4. Посуд із жовтої грубої глини, вироблено без кругу, вис. 36 см., діам. посередині (найширш.). 30 см., діам. вінців 17 см. діам. денця 11 см.

5. Посуд із чорної глини, вис. 13,5 см., діам. посередині (найширш.) 19 см., діаметр вінців 15 см., діам. денця 8,5 см.

6. Посуд із сірої глини заввишки 11 см., найширший діаметр знизу 18 см., діам. вінців 17 см., діаметр денця 7 см.

7. Маленький посуд із вухом, із чорної глини, вис. 6 см. діам.: (найширший) знизу 7 см., діам. вінців 5 см., діам. денця 3,5 см.

8. Маленька мисочкаrudуватої глини, заввишки 3 см., найширший діаметр 6,5 см., діам. вінців 6 см., діаметр денця 3,5 см., ребро плечей оздоблено вилястими рисочками.

Такий самий посуд знайдено 1923 року в с. Коровинцях, як копали криницю біля церкви (низина). На жаль, музей дізнався про це вже тоді, коли криницю було викопано.

Року 1928 в с. Ручках на полі біля р. Хоролу теж знайдено сіру мисочку, безперечно типу похоронних полів.

9. Влітку цього року вчителі с. Вовківців принесли до музею інтересний посуд. Форма його подібна до тикви; виготовлено його з грубої глини (без кругу), колір жовтуватий з чорними плямами. Низ шийки оздоблено 2 втисненими у глину смугами. Біля денця дві такі самі смуги. Вичеревок оздоблено рядом подовжених втиснутих смуг. З правого боку кожного ряду смуг розміщено по три спіралі. Розмір його:

Висота 19,5 см., найширший діам. 14 см., діаметр вінців 7 см., діам. денця 7 см.

Посуд цей був викопав селянин у землі (будував хату) в урочищі Коротушино, проти с. Вовківців, біля розкинутої на тому ж платі досить великої групи скітських могил. Разом із посудом викопано нижню людську щелепу та три шкляні намистини (блакітна з синенькими очками, темно-синя з білими қружалками, та блакітна з темно-синіми кружалками).

10. Крім зазначених речей до музею принесено кам'яну сокиру, знайдену в с. Линовому.

НЕКРОПОЛЬ КИЇВСЬКИЙ.

(Революційні могили).

Федір Сенгалевич.

Їх не так багато і вони не дуже давні. Певніше, вони не занотовані. Першу революційну могилу описано в «Україні», 1924 р., книжка III. І. І. Щитківський випадково знайшов на городі, де колись був старий Лук'янівський цвинтар—наприкінці Дорогожицької вулиці,—біля військових касарень, забутий надгробок. Лабрадорова колона з написом: «Івичевичі». Під цим надгробком поховані брати Івичевичі, що їх розстріляно 1871 року під час зборів підпільної революційної громади. І все. Більше могил жертв революції у Києві не описано. Згадується тільки в «Глобусі» 1928 року, кн. 8, про братерську могилу ополченців Воронізької дружини, що розстріляли їх та поховали коло воріт Косого Каноніру за два тижні до Лютиової революції. До цієї ж категорії революційних могил, що виросли перед 1917 роком, хіба ще можна прилучити могилу на Щекавицькому цвинтарі з таким написом:

«Здесь покояться прахъ и тѣло павшего отъ рукъ полицейского Подольского участка Василій Михайловичъ Лимаръ 1906 года». Яка це могила—виявити не пощастило, але харак-

тер напису дає право приєднати її до могил революційних. Вона загубилася в бідній частині цвинтарю, де лише дерев'яні надгробки, далеко від церкви, вбік до Юрковецького яру.

А далі революційні могили пізніших часів. Хронологічно своєю датою перша є на 2 Слобідці, за Русанівським мостом, на Новому цвинтарі могила з написом:

«Вечная память павшему борцу за свободу Александру Михайловичу Блюмер-Закотъко. Убит 1918 года 19 января.

Мир праху твоему, дорогой нам син»

Приблизно тою самою датою зазначено революційну могилу на одному дачному цвинтарі міста Києва, в Броварах. Тож на новому цвинтарі, геть за селом, є надписані могили:

«Вѣчная память И. Лысенко погибшему въ борьбѣ за идеи социализма.

16 января 1918 года».

І коло неї рядом братська могила без дати, де поховано багато революційних діячів. Напис український:

«Тут поховані товариши, що . . . .¹⁾ пали на революційних та гос. фронтах».

Закінчується цей список могил революціонерів, розкидалих по різних київських цвинтарях, могилою на новому Лукіянівському єврейському цвинтарі:

«А. Г. Лермонтову-Лернеру

ск. 13. I—24, на 22 году жизни, безвременно отдавшему свою жизнь за светлое будущее коммунизма».

Над усіма цими могилами надгробки мішаної символіки. Хрести—крім, звісно, Лернера—з деякими ознацями нової ідеології, пятикутна зірка, серп і молот. Помітно, що могили копано окремо від інших.

---

¹⁾ Слово не зовсім ясне.

Vari.

УСПІХИ РАДЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА АЛТАЇ.

Російський музей у Ленінграді має заслужене ім'я в справі глибокого студіювання матеріальної культури народів СРСР і глибокої дослідчої роботи, що її не спиняють ні простори, ні обставини праці. Нову близьку сторінку дослідчої праці Російського Музею за останні два роки становить археологічна експедиція на Алтай, що дала надзвичайні знахідки просто сенсаційного значення, бо вони відкривають грандіозні перспективи до пізнання життя Алтая десь на початку нашої ери, але не менше значення мають і для розуміння наших пам'яток тієї самої доби. Факти щодо цього відкриття такі:

На річці Урсулі, в ур. Шибі експедиція натрапила на могилу, діаметром 45 м., височ. 2 м. Насип могили викладено з каміння. Під ним двоекамерна могильна яма, обладнана дерев'яними брусами у зруб, площею 7 м. × 35 м. Камери мали подвійний накат та дощаний підлогу. На превеликий жаль, камери в давні часи пограбовано, але й те, що там залишилося, дорівнюється до найвидатніших знахідок всесвіту.

Починаючи з 0,5 м., могила, що лежить у зоні споконвічного льоду,—цілком промерзла. Усе те, що було в ню покладено—збереглося цілком.

В першій камері збереглися два замерзлих, навмисне муміфікованих тури чоловіка й дитини. Вони лежали в дубовій камері. Навколої їх залишки золотих оздоб (блішок), залізних речей із інкрустацією, оздоб із оленячого рогу, намистини, шматки китайського лаку, тощо.

Друга камера—могила 14 коней. У ній коні збереглися як-найкраще (з м'ясом). Це тип коней, що точнісінько виображені на Чортомлицькій срібній вазі. Усе вбраних коней і чудові різблени вуздечка, святкові перев'язі, вовняні чепраки з чудовою шкіряною кольоровою аплікацією, сідла з міді, що цілком збереглися до цього часу, упряж, увішана дивовижними різбленими з дерева і обкладеними золотом бляхами з виображенням боротьби звірів типу відомих ермітажних золотих блях, дивовижні машкари на коні вигляді оленячих морд із шкіри—багато зразки речей побуту та надзвичайної художньої аплікації із шкіри,—от та казкова дійсність, що її розкрила льодова могила Алтая. Ця могила перекинула в нашому пізнанні місток від дивовижного Чортомлика до новочеркаського скарбу, від льодових шпилів Алтая—до наддніпрянської України, до Монголії і Китаю. Вона зробила нас свідками давнього життя, що збереглося в жилах крові.

Побажаймо ж нашим дорогим товаришам із Російського музею: С. І. Руденкові, М. П. Грязнову та Теплоухову дальніших успіхів на льодовому полі Алтая. Ми чекаємо від них якнайшвидчої публікації вже зроблених великих надбань, бо ці надбання—є поворотний етап наших дослідів і кожна хвилина затримки публікації є непоправна втрата для наукової синтетики.

Досі опубліковано такі наслідки експедиції: М. П. Грязнов—«Раскопка княжескої могили на Алтає», «Человек» 1928 р. № 2—4; С. І. Руденко—«Ледяные могилы Алтая», прилюдна доповідь у Російському музеї.

(П. К.).

РОЗКОПИ М. І. РЕПНІКОВА НА МІСЦІ ДАВНЬОГО ПЕЧЕРНОГО ГОРОДА БІЛЯ БАХЧИСАРАЮ У КРИМУ.

Влітку 1928 р. М. І. Репніков розкопав підземний город на терені Ескі-Кермена біля Бахчисараю і виявив залишки великої оселі. Багаті наслідки цих розкопів дали підставу для М. І. Репнікова висунути гіпотезу, що зазначений давній город на Ескі-Кермені можна мати за головний город Кримських готів, що мав назву Дороса або Теодора. Року 1929 досліди проводжено. М. І. Репніков виявив некрополь з похованнями VI—VII ст. н. е. з речами готського типу, а також досліджував оборонну стіну давньої доби та знайшов залишки водопроводу з ганчарськими рурами.

Всі зазначені відкриття притягли увагу німецьких вчених і з них проф. Зауер та д-р Фіндейзен відвідали зазначені розкопи 1929 р. (З архіву—ВУАК'у).

Українські наукові робітники теж зацікавлені цими відкриттями, бо ці досліди можуть допомогти розв'язати складну готську проблему також і на території України.

РОЗКОПУВАННЯ ОЛЬБІЇ 1929 р.

Експедиція 1929 року працювала під тим самим керівництвом і на тій самій території Ольбійського городища, що і двома попередніми роками. Розкопували східній і західній квартали, що належать до головної вулиці міста й саму вулицю в північному і південному напрямках. Тільки тепер стало цілком ясно, що будівельний масив східного кварталу складається з залишків великого ранньогеленістичного будинку. Цей масив урізується в залишки раніших будівельних періодів класичного й архаїчного. Він їх почасті знищує, почасті використовує на свої потреби, як матеріали, або безпосередньо. Ось так використано матеріал ранішого періоду для другого підвала господарського приміщення, відкритого цього року. На західному кварталі відкрито надзвичайно інтересний комплекс горнів—ливарню, що дає нам сторінку з дуже мало відомого нам індустріального життя геленістичної Ольбії. Дослідження вулиці виявило кілька послідовних шарів і брук.

Також далі розкопували садибу «Сігіальної стації» в північно-східньому куті Ольбійського плато. Один край геленістичного кварталу, що прорізав некрополь класичного та архаїчного періодів цього року, уже виявлено—він виходить на вузьку бруковану плитами вулицю. Тут так само відкрито кілька підвальів, що дуже добре збереглися.

З окремих знахідок, що їх було, коли лічити і фрагменти, мало не 4.000 №№, слід відзначити: вапнякову статую геленістичної Кібелі, великий фрагмент мармурового блюда з бакхичною сценою кінця IV ст. перед н. е., напис еротичного змісту на вичеревку геленістичної винної амфори, цілий геленістичний чернолаковий посуд, тощо.

(Одеська Редколегія).

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРОФ. С. С. ДЛОЖЕВСЬКОГО ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (ОДЕСЬКА КРАЕВА КОМІСІЯ ДЛЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК МАТЕРІЯЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ).

с. Червоні Малки на Дніпрі: селянин Д. Бойко, беручи глину, розкопав давнє грецьке поховання з інтересним інвентарем—субдоліхо-кефальній лептопрозопічний череп, досить типовий для давньогрецьких черепів, разом із останками черепа та кісток дитини віком щось на десять років, ціла амфора з енгліфічним написом на шийці—типу, описаного у Д. Грасова, що вважає ці амфори за «гераклейський фабрикат»,

чорнополив'яна мисочка із штампованим орнаментом, уламок денця ще однієї тоншої мисочки, також із штампованим орнаментом, сивого кольору, розбите блюдо типу т. зв. «з солонкою», вісім стрілок мідяних, кістяні кільце, дві пронизі із черепашок, дві намистини з білої маси. Сукупність могильного інвентарю дозволяє датувати це поховання кінцем IV-го сторіччя або початком III-го сторіччя до н. е. Для с. Червоні Малки це є перша конкретна знахідка речей античної доби. Всі речі переходяться в Одеському Історично-Археологічному музею, куди їх передав сільвиконком.

м. Миколаїв: серед амфорних клейм з розкопів в Ольбії р. 1925 знайдено клеймо кнідського амфорного вуха (A—558), що досі не має аналогії і, маючи своєрідний зміст, може стати за основу для перегляду ряду проблем, зв'язаних з вивченням античних клеймованих амфор.

Сосницький мис Березанського Лиману: проф. М. О. Загоровський констатував наявність череп'я простого античного посуду і тваринних кісток.

Єврейський посел. «Новий путь» Криворізької окр.: знайдено кістки мамута.

м. Березовка, Одеської округи, радгосп. «Добрая Надежда»: знайдено останки кістяка мамодонтового.

с. Ново-Філіпівка, Воскресенського району Мелітопільської округи: прорізуючи вулицю, зняли верх могили і знайшли два посуди, що їх змалювали і описав член-кореспондент Одеської комісії Д. Сердюков; він вважає їх за античні.

м. Великий-Тоцмак Мелітопільської округи: в садибі З. Кривенка знайдено кістку мамута; в тому ж місці сел. І. Івченко знайшов лопатку мамута.

с. Преслава, за 80 км. від Мелітополя: знайдено кістку мамута. (З архіву ВУАН'у, р. 1928).

ЗРУЙНОВАННЯ У МОГИЛІ БІЛЯ СТАНИЦІ МЕЛІХОВСЬКОЇ (ШАХТИНСЬКО - ДОНЕЦЬКОЇ ОКРУГИ НА ПІВНИЧНОМУ КАВКАЗІ).

Р. 1927 під час земляних робіт коло прокладання водопровідної рури (від правого берега Дона до м. Шахт) прорізано могилу завглибшки 2 метри і знайдено тут людські кістки. Дальші дослідження виявили в цьому самому місці дві мідяні посудини, з них на одній — ковші — на держальні був грецький напис, 5 золотих намистинок, черепки з глиняного посуду. Інтересно, що череп — шгучно деформований¹⁾. Зазначена могила є південна з чотирьох могил, що знаходяться біля станиці Меліховської. (З повідомлення Л. А. Абази. Новочеркаське).

ЗНАХІДКА КІСТОК КОПАЛЬНИХ ТВАРИН БІЛЯ М. КАМЕНСЬКОГО (ШАХТИНСЬКО - ДОНЕЦЬКОЇ ОКРУГИ НА ПІВNІЧНОМУ КАВКАЗІ).

Улітку 1927 р. в кар'єрі, де беруть пісок на будування залізничного мосту через р. Північний Донець (за три км. на північ від м. Каменського) знайшли кістки копальних тварин. Вони були у верстві піску завглибшки 7. м. Над ними були такі наверсткування: гумус, 1,50—1,90 м. завгрубшки, лесуватий суглиник, завгрубшки 1,50 м. (в ньому карбонатний шар завгрубшки 0,25 м.), глина, завгрубшки 2—2,50 м., пісок. Кістки належали шістьом мамутам (*el. primigenius*), між ними знайдено ріг та декілька трубчастих кістоць бика (*bos primigenius*) та зуб дикого коня (*equus caballus?*). Зазначені кістки були розкидані на площі у 5000 кв. м. Частина іклів розсипалася від впливу повітря.

1) Ширші відомості про цей череп подані у ст. Л. А. Абази в журн. «Антропологія». ВУАН. Каб. Антр. ім. Вовка за р. 1928, ст. 129—133. к. 1929.

Постава кісток й рінь, що її знайдено на одному рівні з ними, дають змогу припустити, що все це занесла сюди вода. За 50 м. на південь від зазначеного місця знайдено овальний кам'яновугільний пісковик із слідами обробки людською рукою. Можливо, що його вживали для шліхування кістяних знарядь. Всі зазначені речі передано до Новочеркаського міського музею. (З повідомлення Л. А. Абази. Новочеркаське).

РОЗВІДКОВІ РОЗКОПИ П. В. ХАРЛАМПОВИЧА У ПЕРШОМАЙСЬКІЙ ОКРУЗІ

Улітку 1929 р. завідувач Першомайського окружного музею П. В. Харлампович по часті розкопав три поруйновані могили в Першомайському районі біля с.с. Богополя і Станіславчика та між м. Першомайським і с. Чаусовим. Всі могили, як це виявили розкопи, належать до доби т. зв. корчених кістяків. Тип поховань дуже інтересний: над самими похованнями або збоку над ними, виявлено піраміди, складені з каміння, або окремі площи викладені камінням, а також кругляки з дубового або грабового дерева, що лежали ніби поміст, або залишки від них. Кістяки лежали корчені на лівому та правому боці, лише у могилі біля м. Першомайського виявлено жіночий виростаний кістяк. Речей не знайдено, крім одної глиняної посудини, оздобленої під вінцями піптями, знайденої коло грудей чоловічого кістяка у могилі біля с. Станіславчика. Розмір посудини: висота—13,5 см., діам. вінців—12 см., діам. шийки—11,5 см., діам. вичервку—13,6 см., діам. dna—10,5 см.¹⁾ (З повідомлення Зав. Першомайського окр. музею П. В. Харламповича).

Треба побажати, щоб і далі досліджували ці інтересні могили.

РЕКОГНОСЦІРОВКА І. С. АБРАМОВА ПО УЗБЕРЕЖЖЮ ДЕСНИ БІЛЯ М. НОВГОРОДСІВЕРСЬКОГО.

Улітку 1927 р. І. С. Абрамов зробив археологічні розвідки по узбережжю р. Десни між Новгородсіверськом та с. вищеньками. Не маючи на меті провадити розкопи, він обмежився збиранням відомостей серед місцевої людності про палеонтологічні та археологічні випадкові знахідки. З певних джерел він дізнався, що кілька років тому поміж с.с. Горбовим та Юхновим (вище с. Мізінія), копаючи яму, знайшли кістки копальних тварин, а також вироби з кременю. Ці речі знайдено на глибині близько 3 метрів, усі на одному рівні. Креміння селяни розібрали на кресала. Нижче с. Мізінія, недалеко від с. Вищеньок під час земельних робіт часто-густо знаходять кістки мамута та кремінні вироби. Знайдені кістки селяни утилізують: в одного селянина мамутове ікло лежало на стрісі, щоб вітер не здував соломи; у другого велика мамутова кістка висіла на журавлі колодязя, як тягар для рівноваги; у третього довгу кістку той самой тварини використано на підпорку в лоху, й т. д. Здобуті відомості дали змогу І. С. Абрамову припустити існування палеолітичних стацій вище та нижче Мізінія. (З повідомлення І. С. Абрамова).

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА У М. ШАРГОРОДІ МОГИЛІВСЬКОЇ ОКРУГИ.

Тут впадають в око башти замку, мури, стіни, башти монастиря, синагога мавританського стилю, сигнальні турецькі ліхтарі, аркада з трьома прольотами та стіною, потім низка старовинних пам., напр., на євр. кладовищі пам'ятники 1631 р. (З повідомлення завідувача Могилів-Подільського окружного музею О. Іванова). Варт звернути увагу не тільки на відповідну охорону цих пам'яток мистецтва, але також на їх дослідження. Нагадаємо, що замок та синагогу збудовано наприкінці XVI ст.

¹⁾ Мал. посудини вміщено на обгортці «Хроніки».

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ.

Прилюдні засідання Всеукраїнського Археологічного Комітету.

Протягом 1929 року на прилюдних засіданнях ВУАНу зачитано такі доповіді: М. Шарлемань—«По заповідниках півдня України»; акад. Ол. Но-вицький—«Спроба реконструкції початкового вигляду Київської Софії»; П. Курінний—«Білогрудівські кам'яні стели»; С. Гамченко—«Мої археологічні досліди року 1928 на Дніпрельстані» (разом із ком. Дніпрельстану); С. Гамченко—«м. Житомир за археологічними матеріалами»; І. Моргілевський—«Класифікація пам'яток української архітектури Х—XII стол., I-ий цикл—Софія Київська»; І. Моргілевський—«Подорож до Абхазії та Вірменії (разом із Асоціацією сходознавства)»; І. Моргілевський—«Пам'ятки мурованої архітектури України, цикл—Спас Чернігівський; І. Спаський—«Українські дукачі».

Доповіді ілюстровано діяпозитивами. Вони збудили великий інтерес до поданого матеріалу й спричинилися до жвавого обміну думок.

Музей Мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Київ.

У другій половині 1929 року зачитано на прилюдних зборах доповіді: 1) М. Кобилиної (співробітниці музею «Ізящних искусств» у Москві)—Чорнофігурні пеліки музею мистецтв ВУАН). 2) В. Блаватського (співраторого самого музею)—Піксиса з музею Мистецтв ВУАН. 3) С. Гілярова (заступн. Директора музею мистецтв ВУАН)—«Різдво» флямандської школи в Музей мистецтв ВУАН. 4) Б. К. Жука—«Керамічна пам'ятка київського дитинця». 5) С. Гілярова—«Загадка одного портрету». 6) П. Кульженкова—«Срібна Сасанідська чаша Музею мистецтв ВУАН». Ці доповіді зроблено на засіданнях 20. IX, 5. X, 26. X—1929 р. За пляном роботи музею, такі доповіді мають за основну мету знайомити науково-мистецтвознавчі кола в Києві та зацікавлену в цій справі публіку з методами й наслідками дослідчої праці, що провадиться в музеї, чи співробітниками музею, чи сторонніми особами над матеріалами музею.

Зазначені доповіді були ілюстровані діяпозитивами та збудили жвавий обмін думок.

Комісія Дніпрельстану ВУАН.

Під час сесії ради ВУАН в комісії Дніпрельстану прочитав інтересну доповідь акад. Д. І. Яворницький про наслідки археологічних досліджень на території Дніпрельстану в 1927—29 рр.

Доповідь ілюстрована фотознімками і вона дуже заінтересувала присутніх археологічними здобутками на терені Дніпрельстану з часів неоліту, енеоліту (корчені), бронзової доби, скітів, доби римських впливів, потім кочовиків та пізніших слов'янських та князівських часів.

НЕКРОЛОГІЯ.

15 роковини з дня смерти В. В. Хвойки.

2 листопада 1929 р. минуло 15 років з дня смерти київського археолога В. В. Хвойки, відомого своїми дослідами на Україні. Чеський селянин походженням, В. В. Хвойка прибув до Києва замолоду і пізніше зайняв визначне місце в історії української археології багатьма своїми блискучими відкриттями в галузі цієї науки. З його ім'ям зв'язане виявлення на терені України і перше опрацювання трипільської культури, культури «полей поховань», Києво-Кирилівської палеолітичної стації, енеолітичних та трипільських землянок, великих городищ пізніх скітських часів. Останніми роками свого життя він досліджував у Києві садибу Петровського, що після його розкопів стала широко відома в археологічній літературі, а у с. Білогородці виявив ряд цінних архітектурних пам'яток княжої доби. Покійний займав посаду завідувача археологічного відділу у Київському музеї (тепер Всеукр. Істор. музей ім. Шевченка) і був фундатор цього відділу.

Всеукр. Археологічний Комітет при ВУАН ухвалив на зборах свого археологічного відділу присвябити В. В. Хвойці II—III вип. збірника «Трипільська культура на Україні».

Віктор Іванович Гошкевич.

(21/ІІІ—1860—2/ІІІ—1928).

2 березня 1928 р. помер дійсний член ВУАК'у—В. Ів. Гошкевич, відомий фундатор та організатор Херсонського державного історично-археологічного музею. Він народився 1860 р. у м. Києві. Тут, закінчивши вищу освіту (Київський університет), археологічну працю почав під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, в галузі музеїв працював разом із покійним академіком Всеукраїнської Академії Наук М. І. Петровим. Року 1890 він переїхав до Херсона;—працюючи коло статистики, він відзначив себе жвавою археологічною роботою. Дальше життя В. І. присвячує збиранню та вивчанню археологічних пам'яток південної України. Як поважні наслідки цієї роботи, треба відзначити працю його: археологічну мапу Причорномор'я, що переховується в Херсонському музеї, потім «Літописи музея» в. 1—7, що видав він, та інші роботи. Серед них є кілька заміток та розвідок, присвячених пам'яткам м. Києва. Друкували їх у київських виданнях («Кіевская Старина» та інші) тоді, коли В. І. Гошкевич жив у м. Києві. Але головна робота В. І. зв'язана з Херсоном, де він пропрацював понад 25 років. Тут він визначився не тільки як муzejний робітник та діяч на археологічному полі, а й відомий був як громадський працівник. Після революції 1917 р. його роботу відзначили в день 5-річчя Жовтневої революції, ушанувавши його званням героя праці.

Ширші про нього відомості подано в Літопису Державного Херсонського Історично-Археологічного музею (в. 9, 1929 р.) Цей випуск присвячено «світлій пам'яті» фундатора музею В. І. Гошкевича.

Леонід Павлович Добровольський.

(9/VIII-1867—17/IX-1929).

Чимало втрат зазнав Всеукраїнський Археологічний Комітет останнього часу. Акад. М. Т. Біляшівський, проф. Д. М. Щербаківський, проф. В. Г. Ляскоронський. Мабуть ні одна установа молодої Української Академії не втратила стільки! Тенер доводиться знову згадувати про нову втрату—смерть Л. П. Добровольського 17/IX—1929 р.

Леонід Павлович визначився своєю роботою в кількох галузях історичної науки, найбільше в галузі історичної географії; зокрема чимало уваги він присвягив вивчанню історії давнього Києва та Київщини. З праць його нагадаємо «Зміеви валы у вблизи Києва», «Городище у д. Почтової Ветви», «Забуті межі давньої Київщини», «Літописний Дорогожич», «З минулого Хотівської окопіці», «Колишній паддиніпрянський оборонний вал під Києвом», «Київ чи Мерль» та інші. Варта особливої уваги розсвідка «Михайліо Й Золоті Ворота». Ці розвідки друковано здебільшого в «Записках Українського Наукового Товариства», «Членіях Общества Нестора Летописца», а після революції в «Записках Історично-філологічного відділу Української Академії Наук» та інших виданнях.

Ця велика увага до вивчення історії Києва та Київщини позначилася вже в раніших студіях Л. П. і вона не поспада до останнього часу. В цих студіях також впадає в око ще одна риса—це не були лише книжкові студії. Тут використовує Леонід Павлович матеріял, здобутий під час численних екскурсій по Києву та Київщині. Деякі студії, напр., про історичне минуле с. Білгородки,—їх провадив Л. П. у зв'язку з тим, що В. В. Хвойка відкрив тут інтересні пам'ятки князівської доби,—ширше не опубліковані.

Останнього часу Л. П. звернув також увагу на вивчення історіографії Києва та Київщини. З таких студій відзначимо огляд праць В. Антоновича, акад. М. Грушевського та польського історика Руліковського.

Своїми знаннями Л. П. не раз допомагав у поточній роботі Всеукраїнському Археологічному Комітетові. Нагадаємо, що йому разом із іншими членами ВУАК у В. Г. Ляскоронським та В. І. Щербиною доручили були скласти реєстр пунктів м. Києва, що мають історичне значення. ВУАК утратив в особі Леоніда Павловича дуже поважного знавця м. Києва.

Але не тільки цими студіями з історії Києва та Київщини відомий Л. П. Серед його наукових праць треба відзначити інші, ширші праці, також зв'язані з територією Київщини, напр. «З Київської козацчини 1855 р.», а після революції його праці про рух декабристів. Він узяв близьку участь у виданні матеріалів з історії повстання Чернігівського полку («Рух декабристів на Україні» Х. 1929, ред. акад. Д. Багалія). Потім варті уваги «Decembriana» (до підсумків ювілейної літератури про південний декабризм) у «Збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія» та інші. З інших галузей Л. П. визначився працями з бібліографії. Л. П. був проф. Київського Інституту Народної Освіти, викладаючи тут суспільствознавство, та сумлінно виконував чимало іншої роботи. Чимало часу небіжчик по-працював на педагогічному полі.

У Всеукраїнській Академії Наук відбулося засідання, де в кількох доповідях відзначено його важливу роботу. Відзначено також як особливу заслугу цього наукового робітника те, що він став ще перед революцією в лаві Українського наукового товариства у Києві, щоби працювати для розвитку української науки.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ.

Юрій Полянський.—«Нові археологічні знахідки з Галичини». Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, том CXLIX, Львів, 1928, ст. 9—30 з 14 табл. ілюстр.

J. Pasternak. «Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahren».—Slavische Rundschau, Jahrgang I, Nr. 7, Juli 1929. Berlin-Leipzig-Prag., стор. 542—544.

Стаття Ю. Полянського має характер коротких інформаційних відомостей про випадкові знахідки, що їх зібрано протягом 4-х років під час геологічних подорожів самого автора, подорожів його учнів та других осіб, що передавали до музею окремі знахідки. Ця праця містить у собі 65 географічних назв з території Галицького Поділля, вміщених в алфавітному порядку, де трапилися різні археологічні знахідки. Наприкінці праці вміщено короткий покажчик, складений по культурах. За авторовим розподілом палеоліт відзначено у 15 місцях, неоліт у 44, енеоліт у 9, бронзова доба—у 12, гальштат—у 3, Рим і переселення народів—у 7, городища і пізніші часи—9. Працю ілюстровано 14 таблицями з фотознімками з речей різних часів, починаючи з просвердлених кам'яних молотів пізніх типів між іншим (подано 8 таблиць із керамікою трипільської доби) і кінчаючи добою римських впливів (1 таблиця).

При тих обмежених відомостях, що ми маємо про археологію Галичини, ця праця дуже інтересна для нас. Проте не можна не зробити деяких зауважень що до неї. Треба підкреслити нерівномірність повідомлень про різні культури, що подано тут. А саме—відомості про неоліт і особливо енеоліт подано досить широко, а палеолітичні знахідки відзначено занадто стисло. Напр., «Янів, пов. Теребовля. Палеоліт. Сліди в лессах» (ст. 30), або «Касперівці, пов. Заліщики. Палеоліт. Опис слідує окремо» (ст. 21). Очевидчаки, такі скупі повідомлення пояснюються наміром автора видати опис палеолітичних стацій окремо, проте можна пошкодувати, що все ж тут не відзначено бодай у загальніх рисах, що саме є в тих стаціях, надто, що за повідомленням автора виявлено багато стацій—15.

Щодо повідомлень про пам'ятки енеолітичної доби, то тут треба зазначити, що автор характеризує її тільки знахідками самої трипільської культури (мальованої кераміки), відкидаючи зовсім відомості про інші енеолітичні культури, що повинні бути на території Галичини. Тому варто було б відокремити цю культуру, бо Її українські дослідники виділили в особливу культуру, і цей розподіл прийняли західно-європейські вчені, напр., д-р Еберт, д-р Айліо та інші.

Є неясність у загальній назві «городище», як певному вияві лише одної (слов'янської) культури. Ці пам'ятки відомі і далеко раніше за слов'янські (напр., скитські городища). Проте всі ці зауваження зовсім не зменшують цінності цієї розвідки. Треба відзначити, що вона не лише інформує про археологічні пам'ятки Галичини, але подає їх у систематизованому вигляді, отже ці повідомлення з певними доповненнями можна використати, як матеріял для археологічної мапи Галичини.

Тут треба відзначити другу роботу цього самого автора, надруковану р. 1926: «Die erste Paläolithstation in Novosilka-Kostiuksowa (Podolien) G. Polański—St. Kruckowskij—Збірник мат.-прир.-лік. сек. Наук. т-ва ім. Шевченка, т. XXV, Львів, 1926, ст. 6—27. Цю статтю поділено на дві частини—геологічну та передісторичну. Передісторичну частину ілюстровано малюнками здобутих речей.

У статті І. Пастернака, надрукованій р. 1929, стисло подано відомості про стан українських археологічних дослідів на території Східної Галичини за останні 10 років. Тут зазначено знахідки з палеоліту, неоліту, енеоліту, мальованої кераміки (трипільської культури), бронзової доби, гальштатської культури, латенської культури, римських часів, часів переселення народів, слов'янських та княжих часів. Автор подає матеріял почасти вже відомий із статті Ю. Полянського і доповнює його новими відомостями. Інтересні деякі узагальнені характеристики окремих речей та культур, що їх подає автор.

В. Козловська.

Українське Народне Мистецтво. Степова Україна. Орнамент.

Видання Одеського Політехнікума образотворчих мистецтв. З передмовою проф. В. Х. Заузе. Одеса 1929. Присвячується академікові Миколі Олексієвичу Скрипникові.

Роскішне видання великого формату являє собою альбом із 30 кольорових таблиць, з коротенькою передмовою керівника поліграфічної майстерні Одеського політехнікума образотворчих мистецтв, відомого знавця гравюр, проф. В. Х. Заузе. Невеличка передмова пояснює обставини, з яких повстив цей альбом. Одеський пол. образ. мист. щороку влітку відряджає своїх студентів до різних місцевостей України вивчати пам'ятки давнього мистецтва—будівництво, селянські розписи, тощо. Влітку 1928 р. студентка поліграфічного факультету Олена Бригевська об'їхала Одеську округу й змальовала там багато зразків хатнього розпису. Найкращі 30 зразків її змальовано і репродуковано в альбомі. Цю роботу виконала поліграфічна майстерня названої установи літографським способом в три, чотири й п'ять фарб. Оформлення й додавання за усім виданням належить В. Х. Зауз. — В не дуже численній літературі про сільські стінні розписи цей альбом є безперечно цінне придбання, особливо, що досі увага дослідників концентрувалася майже на самих но місцевостях, здавна залюднених українською людністю—на Поділлі, Київщині, тощо. Тим інтересніше порівняти вже відомий із літератури і з київських, ленінградських тощо збірок матеріал—з мало відомою досі творчістю південної, недавно колонізованої, з мішаним етнічним складом степової смуги навколо Одеси. Не завжди, звичайно, можна погодитися з шановним автором передмови, що перед нами орнамент, де «немає нічого штучного, нічого навіянного», що творець його—«народ, чуждий міській цивілізації, впливу якої ми ніде не знайдемо в цьому орнаменті», що творець його—«не селянин одинак, а селянин-колектив». Репродуковані орнаменти справді чудово характеризують цю місцевість саме мішаним своїм характером—від більшого до мотивів центральної України типово-селянського орнаменту з більш чи менш натуралістично трактованих рослин у вазонах (таб. 4, 8, 9, 12, 17, 21, 28, 29), вініках (таб. 7, 14), букетиках (таб. 25), справді монументально трактованих (напр., т. 8, 11), що іноді нагадують қахлі (т. 23), іноді килим чи вишивку (т. 27),—до кур'озно перетворених дешевих міських шпалер, що шматками їх, як відомо, селяни часто-густо прикрашають свої хати. До таких належать таб. 10, 18, 24, 26, 30. Видання цих зразків—безперечно цінне саме тим, що воно характеризує цю переходову смугу, перехід від творчості села до цієї самої міської «цивілізації», до того ж зафіксо-

ваний у таку цікаву епоху, як наша велика реконструктивна доба. Лишається дякувати збирачам і видавцям і сподіватися, що Одеський інститут і надалі видаватиме пам'ятки української творчості і минулого і нашого часу.

Ф. Ернст.

Theodor Wiegand.

Bericht über die Ausgrabungen in Pergamon 1927 р. № 4, 2+22+8 табл., +10 малюнків у тексті Berlin 1928.

Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1928, № 3.

Археологичний звіт. Th. Wiegand'a, що його видала Пруська Академія Наук, важливий не лише тому, що стосується важливого пункту (Пергаму), досить уже відомого із знаменних знахідок у ньому К. Гумана та Ол. Конце але й тому, що на ньому ми можемо спостерегати ті засади та їх викнання, що їх кладе тепер цей видатний археолог в основу польового спостереження археологічних фактів, їх фіксації та визначення.

Тому то обізнатися з цією важливою працею визначного археолога-техніка конче треба нам тепер, коли організується методологія досліду в межах УСРР.

Праця складається з трьох уступів.

У першому, у вступній частині, Th. Wiegand накреслює історію дослідження Пергаму. Він відзначає три етапи:

Перший період—досліди 1878-1886 років, що дали наукі рельєфи Зевсової вітвяри, святилища Атеки, тегіту, храма Діонісія Trajaneum будівлі з коштовними мозаїками тощо. Це роботи С. Німан та Конзе в акрополі.

Другий період—з 1900 р. Період розкопів Конзе-Доерфельда у підгір'ї акрополя. Це доба дослідження міських воріт, поясу Евменійських стін, терас, храмів Гери й Деметри, Гімназіона.

Третій період—що його розпочав Th. Wiegand 1927 р., взявши дослідити смугу поміж дослідами С. Німана та Конзе, себто простір між акрополем та підгір'ям, що мало назву Garten der Königin.

Розкопами 1927 року виявлено фундаменти 5 арсеналів, що належать до 3 сторіччя перед н. е. і дають прекрасний матеріал для характеристики геленістичного залогового будівництва.

Розкопи на місці т. зв. Палацу принцес (Prinzessinnen palais) виявили ряд споруджень, що їх Birand для геленістичної доби визначає, як приміщення для залоги при згаданих складах.

Серед інвентаря, почасти навіть серед матеріялу старих будівель, знайдено ряд написів геленістичного часу (5), візантійського часу монети Олексі I (1081—1118), скарб з 21 золотою монетою Михаїла Палеолога (1261—1282) та Андроніка (1282—1328), та для пізніших два пфеніги Матильди, княгині з Ахайї (1316—1318). Звідси Fh. Wiegand робить висновок, що Пергам уже не цікавив турецьку людність.

В праці описано найвидатніші знахідки (написи, штампи на цеглі, съдоби з цегли та рисунок і фотознімки з місця розкопів).

З методологічного погляду заслуговують на увагу методи роботи Fh. Wiegand'a.

Треба вітати його прагнення закінчити багаторічне дослідження Пергаму і, що найголовніше, зв'язати території старих дослідів. На превеликий жаль, цього року не пощастило це зробити і ми бачимо у Wiegand'a ті ж кесони, відірвані один від одного, що характеризують і старі досліди.

Чудово розкрито кесони й архітектурні залишки, вивезено всю землю з місця роботи, і це дає змогу цілком бачити пам'ятку, а чудові фотознімки документували її назавжди. Дуже наочний є метод визначати висоту будівель на підставі епіграфічного матеріялу та архітектурна аналіза пам'яток. Залишається дуже пошкодувати, що і в цих розкопках, як у попередніх,

цілком не зачеплено і не розв'язано ні теоретично ні практично проблему консервування і реставрації здобутих залишків. Певно вони після прекрасних дослідів найвидатнішого техніка-археолога будуть қинуті на призоляще, на руїну, знищенню, як уже знищено силу пам'яток Єгипту та класичних країн.

Треба раз на завжди відкинути спосіб копати відповідні місця спорадичними кесонами і турботи за долю викопаних залишків покласти на дослідника, що провадить розкопи.

Неприємно також вражає, що на пам'ятках покинуто некопані простири (напр., табл. IV).

Попередній звіт Th. Wiegand'a—це великий внесок в археологічну методологічну літературу. І особливо для нас із нашою Ольвією, Березанню та Старим Києвом.

П. Курінний.

A. Скворцов.—Жизнь художника Тараса Шевченко. Издательство АХР. Москва 1929. Стр. III+13 ілл. ц. 70 коп.

Невеличка, чепурно видана книжечка. В передмові від видавництва А. Х. Р. («Асоціації Художників Революції») воно, рекомендуючи книжечку читачеві, з неприхованим здивуванням повідомляє: «Здесь мы впервые узнаем, что Шевченко не только... поэт..., но также интересный и значительный художник». Проте сама книжка—текст А. М. Скворцова—справляє дуже добре враження. Автор досить совісно опрацював літературу про Шевченка—художника, обізнався з найголовнішою новою українською літературою з шевченкознавства, і в стислій, але разом із тим такій, що захоплює читача, формі розгортає трагічну панораму шевченкового життя. Єсть дрібні помилки, але про них майже не варто згадувати, бо ж книжка має на увазі масового читача. Від дослідника мистецтва, як А. М. Скворцов, хотілося б чекати більше аналізу самої маліарської творчості Шевченкової, але для автора, що працює в Москві, це не так легко. Книжка безперечно корисна українському читачеві, бо нариси акад. О. П. Новицького, К. В. Широцького т. і. вже давно зникли з поліць в книгарнях; до того ж, писали їх, маючи на увазі читача, обізнаного з біографією Шевченковою. Нарешті, відколи вони вийшли, минуло чимало часу—література й число відомих творів набагато збільшилися за революції. Ілюстративний матеріял підібрано інтересно, в гарних репродукціях. Ціна робить книжку приступною масовому читачеві.

Ф. Ерист.

«Русский Антропологический Журнал», том 18.
вып. 1—2. Москва—1929—Ленинград.

В цьогорічному журналі вміщено дві статті про нову палеолітичну стацію знайдену в с. Тимонівці біля м. Брянського. Одна стаття Г. Ф. Мерчинка—«Геологические условия нахождения палеолитической стоянки в д. Тимоновке под г. Брянском» (ст. 57—58), містить у собі геологічний огляд місця стації та околиці, а друга стаття М. В. Воеводського «Тимоновская палеолитическая стоянка» (ст. 59—70) подає відомості про саму стацію і кремінні вироби знайдені на ній. Статія ця лежить на вузькому ріжку поблизу р. Десни. Тут проведено розвідки рр. 1927—1928. Вони виявили, що культурна верстva (7—15 см. завгр.) залягала безпосередньо під дерниною на жовтасто-бурому суглинку і складалася з бурого щільного шару суглинку, багатого на гумус. В цьому шарі повно було кремінних скалок та знаряддя. Від потухлих мамутових кісток залишилися тільки сліди. Через неглибоке залягання культурна верстva була розорана. Констатовано також часткове розмивання її за давніх часів. Все знаряддя, що його тут зібрано, вироблене з гарного крейдяного кременю темно-сірого кольору. Типи їх

не дуже різноманітні, переважають різаки різних відмін. Знайдено також знаряддя «посередник», що за його допомогою відбивали відбійниками з нуклеусів пластинки. Здебільшого знаряддя невелике розміром, а взагалі все воно виявляє занепад індустрії. Датувати цю стацію можна пізніми часами Мадлену. Стаття Воєводського ілюстрована трьома рисунками і двома малюнками в тексті та двома таблицями малюнків з кремінних виробів. Наприкінці вміщено перелік літератури, що її використав автор і резюме французькою мовою.

З інших статтів цього первого розділу відзначимо статті: А. М. Габинського—«К сравнительной характеристике физического развития населения Одесского округа» та В. И. Сергієва—«Сравнительно морфологическая характеристика мускульного, грудного и брюшного конституциональных типов».

Другий розділ (реферати, дрібні замітки тощо), третій розділ (хроніка) подають переважно антропологічні відомості. У четвертому розділі вміщено бібліографію—тут подано рецензії на статті антропологічного змісту. З них відзначимо рецензію редактора журналу В. Бурнака на працю Б. Вишневського «Эволюция человека», Ленінград, 1928 р.

B. K.

НОВІ ВИДАННЯ.

Закінчуються друком та незабаром вийдуть у світ «Записки» Всеукраїнського Археологічного Комітету при ВУАН том I., присвячений пам'яті В. Антоновича та Х. Вовка. Розмір книжки 25 арк. з ілюстр.

Зміст: Передмова. І. В. Козловська—«Значіння проф. В. Б. Антоновича в історії української археології». ІІ. А Носов—«Проф. Х. Вовк в українській археології». І. Археологічний Відділ.—1) С. Гамченко—Житомир за першоджерелами передісторичної археології; 2) Ю. Січинський—«Матеріали до археології Західного Поділля». 3) С. Потапов—«Опуклоденцовий посуд бронзової доби сточища р. Донця» 4) проф. О. Федоровський—«Майдани на Харківщині та майданові теорії». 5) М. Фукс—«Про городища скітської доби на Харківщині». 6) С. Дложевський—«Амфорні ручки з клеймами Ольбійських розкопів 1926 р.» 7) М. Рудинський—«Кантамирівські могили римської доби». 8) І. Левицький—«Домовина кінця неолітичної доби на побережжю середньої течії р. Случа». 9) П. Куринний—«Білогрудівські кам'яні стели». ІІ. Мистецький Відділ.—10) Акад. О. Новицький—«Здобутки українського мистецтвознавства за десятиріччя після Жовтневої Революції». 11) М. Новицька—«Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу». 12) Акад. О. Новицький—«Спроби реконструкції Київської Софії». 13) проф. Д. Кіплік—«Знімання фрески з стін Чернігівського Спаського собору». 14) В. Козловська—«Давні хрести в районі між м. Ржищевим і с. Ходоровим Київської окр.» 15) Б. Жук—«Поясні східнього походження на Україні». 16) Н. Онацький—«Знахідки старовинних кахлів у с. Краснопіллі на Харківщині». ІІІ. Критика та бібліографія. В цьому відділі подано рецензійні замітки—проф. О. Захарова, Н. Коцюбинської, С. Магури, Д. Маламужа, Т. Мішківської, Е. Спаської, М. Щепотьєвої та інш.

I. АРХЕОЛОГІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ.

Антropологія. Річник Каб. антропології ім. Х. Вовка Всеук. Академії Наук, т. II, Київ 1929 р., ст. 300.

Редактори А. Носів та М. Рудинський.

Цей збірник містить розвідки та матеріали з передісторії та антропології. В галузі антропології є відомості щодо антропології кримських татар, призивної людності на Одещині та відомості про людність с. Бондарово на Шевченківщині, а також інформаційні повідомлення про роботу коло антропології в Києві та Білорусі і матеріали до бібліографії антропологічної літератури України за останнє десятиріччя. В галузі передісторії подано відомості про палеоліт у м. Журавці на Прилуччині, палеолітичні та неолітичні знахідки на Поділлі, про пам'ятки мегалітичної культури на Волині та дрібніші статті про знахідки кремінних знарядь в окремих місцях Київської, Чернігівської та Полтавської окр. Крім того, подано замітки про окремі речі та комплекси речей. Також, як і до антропології, є бібліографія

фінай покажчик до передісторії. В річнику вміщено розвідки Л. Абази С. Баран-Бутовича, Ол. Габінського, В. Козловської, Л. Кістяківського, В. Крокоса, І. Левицького, О. Ленца, А. Лещенка, М. Мушкет, А. Носова, І. Плескача, М. Рудинського, О. Тахтая, М. Ткача, І. Фабріціус та В. Шевченка.

Русский Антропологический журнал. Том 17, вып. 3—4. Том 18, вып. 1—2, г. 1929 Москва. Отв. ред. В. Бунак.

Журнал поділяється на 4 частини—1) оригінальні статті, 2) реферати та дрібні замітки, 3) хроніка, 4) бібліографія. В зазначеніх двох томах подано відомості, що стосуються антропології та передісторії. У 17 томі вміщено такі оригінальні статті: В. Штефко—«Варианты в анатомическом строении внутренних органов». А. Ярчо—«Пигментация волос, глаз и кожи у народностей Алтае-саянского нагория». Е. Лалаян—«Археологические раскопки в Новобаязетском у. ССР Армении». В. Бунак—«Черепа железного века из Севанского р. Армении». У 18 томі—вміщено статті Г. Мерчинка—«Геологические условия нахождения палеолитической стоянки у д. Тимоновке под Брянском». М. Воеводского—«Тимоновская палеолитическая стоянка». А. Габинський—«К сравнительной характеристику физического развития населения Одесск. окр.» В. Сергієвського—«Сравнительно-морфологическая характеристика мускульного, грудного и брюшного конституциональных типов».

Галина Вовка—«Бібліографія праць Хв. Вовка (1847—1918)» (Всеукраїнська Академія Наук, Бібл. Ком., К. 1929, ст. 79).

Сама праця складається з передмови, де подано відомості про діяльність Хв. Вовка та про те, як авторка складала цю бібліографію. Далі йдуть три розділи—1) Бібліографія праць Хв. Вовка (455 номерів) 2) Бібліографічні відомості та матеріали до бібліографії Хв. Вовка 3) Покажчики до праць та до рецензій.

Дніпропетровський Краєвий Історичний музей Збірник, том I. Дніпропетровське, 1929, стор. 272. Редакц. проф. Д. І. Яворницького. Збірник присвячено 10 річниці Жовтневої революції.

Збірник багато ілюстрований, з рисунками, плянами; крім того, є додаток з таблицями і малюнками.

Зміст його: Замість передмови. П. Матвієвський—25-річчя Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного музею. М. Рудинський—«Археологічна розвідка на Дніпрельстані». А. Добровольський—«Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927». П. Смолічев—«Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану в с. Кичкасі, Запорізької округи, в вересні-жовтні р. 1927». В. Білій—«Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання. «Бібліографічний покажчик праць проф. Д. І. Яворницького.

Запіскі аддзелу гуманітарных навук, кн. 5. Працы катэдры археолёгії, т. I. (Інститут Беларуское культуры) Менск, 1928, стор. 298.

Зміст: Ляўзанскі А. Н.—«Археолёгічныя раскопкі ў м. Заслаўі Менской акругі». Сымінаў А. А.—«Асноўныя дыяметры і тып сэрый чарапоў курганнага, перыоду (Раскопкі у Заслаўскім, Ухляскім і Менскім раёнах). Даўгяла зам. І.—«Заслаў на Меншчыне (Гістарычны экспурс). Палікарповіч К. М.—«Дагістарычныя стаянкі сэрэдняга і пікніяга Сажа (на досьледах 1926 г.)». Дубінскі С. А.—«Додатковыя раскопкі курганоў у Заслаўі. Археолёгічная праца на Беларусі за 1919—1928». Дубінскі С. А.—«Дзеянасць організацый». Полікарповіч К. М.—«Досьледы культур каменага і бронзавага перыядоў у ўсходній Беларусі». Дубінскі С. А.—«Дось-

леды культур жалезнаго пэрыяду на Віцебшчине, Магілеўшчине і Меншчыне». Ляўданскі А. Н.—«Археолёгічныя досьледы ў Смаленскай губэрні за 1918—1928 г.» Географічны паказынік.

І з в е с т и я А з к о м с т а р и с а . Т е т р а д ь 2 , с п р и л о ж е н и е м 65 р и с у н к о в и п л а н о в . Б а к у 1929. Н а р к о м п р о с А С С Р .
стор. 324.

Зміст: розвідки Сибаєва В. М.—«Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР». (Звідом. 1926 р.); «Нахичеванский Край»—Нах. ССР. (звідомл. 1927 р. «Веринский (Ленкоранский) золотой монетный клад 1927 года». Берцелиус-Налчагаров С. Л.—«Раскопки в окрестностях сел. Баян, Ганджинского. (лето 1925 г.)». Шафиров Д.—«Раскопки близ с. Човдар, Ганджинского у. (лето 1926 г.)». Александрович Дж.-Насыфи.—«Находки бронзового века около Хачмаса (окт. 1927)». Спаский П. Н.—«Дербентские укрепления».

К вопросу о заповедниках природы. «Заповедник озера Гек-Гель». Александрович Дж.-Насыфи. «Кызыль-агачский залив»». Головин Д. Н., проф. «Лотосница». Михеев А. А., проф. «Элдарская сосновая роща». Александрович Дж.-Насыфи.—«Мусульманская надписи: в Тифлисе, Эривани, Нахичевани, Карабагляре и др.» Азизбеков И.—Протоколы обших собраний Азкомстариса.

І з в е с т и я] Т а в р и ч е с к о г о о б щ е с т�а и с т о р и и , а р х е о л о г и и и э т н о г r a ф и и (быв. Тавр. уч. грх. ком.), т. II(59).
Под редакцией Секретаря о-ва Н. Л. Эрнста. Симферополь 1928, стор. 192
+2 ненумеровані.

Зміст: проф. В. О. Городцов—«К определению древности мезолитической стоянки в пещере Кийккоба», С. І. Забнін—«Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму. Предварительное сообщение». Б. В. Варнеке—«Из культурной жизни греческих колоний на Чёрном море». К. Е. Гриневича—«Страбоновский Херсонес в свете новейших археологических открытий (памяти Н. М. Печенкина)». Ю. Ю. Марті—«Городища Еоспорского царства к югу от Керчи, Киммерик, Китой, Акара». І. П. Козловский—«Тмутаракань и Таматарха—Матарха и Тамань». В. О. Пархоменко—«Новое толкование Записки Готского топарха». Д. С. Спиридовонов—«Заметки из истории Мангупского дома П. Герсавий Сумелийский». В. С. Муралевича—«К нумизматике Гиреев». М. Л. Ерист—«Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. кн. Ивана III. Фрянин Алевиз Новый». Далі вміщено статті з історії письменства XIX ст., з етнографії та статті інформаційного характеру. До останніх належать—статті А. І. Марковича—«К судьбам коллекций древности и старины Л. Бертье Делаграда», А. І. Полканова—«Охрана памятников древности в Крыму за время Советской власти», А. І. Марковича—«Краткий очерк деятельности Таврической Ученой Архивной Комиссии и Общества Истории, Археологии и Этнографии за 1887—1927 гг.; крім того, вміщено два звідомлення—«Отчет о деятельности Таврического Общества Истории, Археологии за 1926 г.» и теж саме за 1927 р.

«Крым» журнал, р, 1929, № 1.

З археологічних статей тут треба відзначити: Ю. Ю. Марті—«Раскопки керченской експедиции 1928 года» К. Е. Гриневич—«Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 г. г.» Н. Д. Протасов—«Раскопки в Судаке летом 1928 г.» «Л і т о п і с м у з е ю» 1927—28. Херсон 1929, вип. 9 (Державний херсонський історично-археологічний музей), присвячений пам'яті В. І. Гошкевича, 43 стор. з ілюстраціями та плянами.

Зміст: «Віктор Іванович Гошкевич» (некролог). «Короткий звіт про діяльність музею за 1927—28 рік». Крисін Г.—«Археологічні досліди берегів нижньої течії р. Інгульця» (коротке звідомлення). Крисін Г.—«Аляба-

стровза ваза з острова Березані». Добропольський А.—«Ново-Олександрівська знахідка» (попереднє звідомлення). Фабриціус І.—«Кучугурна речіз-спиця» (вересень-жовтень 1928). Фабриціус І.—«Циліндрошиїйний посуд».

М а т е р и а л ы А з г о с м у з е я, вып. I. Д. Шарифов—«Раскопки в Ялойлу-Тапа (Кучинский у. 1926). Баку 1927. 8 таблиць ілюстрацій і плян місцевості Ялойлу-Тапа з зазначенням місць дослідів, стор 32.

Зміст: передмова. Ялойлу-тапа (описано дослідження могил в зазначеній місцевості). Описані добутого матеріала (кераміка, намистини, бронзові речі).

К. Мельник-Антонович.—Василь Григорович Ляскоронський. Записки Іст.-філол. відд. ВУАН, кн. XXI, К. 1929. В розвідці є бібліографія праць проф. В. Ляскоронського.

М. В. Сібільов—«Старовинності Ізюмщини» вип. IV 28 стр. тексту, 84 табл малюнків. Ізюм 1930.

Зміст: переднє слово автора. Археологіческие разведки 1927—1929 г.г. Розгадка однієї з тайн микролітів. К рисункам—микроліти, Розвитой неоліт. Медно-бронзовий век. Того ж автора вийшли з друку раніше такі випуски «Старовинності Ізюмщини» вип. I, вип. II, 1926 р., вип. III—1928 р. Всі ці випуски мають характер альбомів із текстом до них.

Сообщение Государственной Академии Истории Материальной Культуры II Ленинград, 1929, стор. 489, иллюстрована.

Зміст: Некрологи (Б. В. Фармаковського, Ф. Успенського та В. І. Гошевича); звідомлення за 1925—1926 та 1927—1928 рр., акти щодо експедиційних робіт на Південному Кавказі (А. А. Міллер), середньому Надволжжі (П. П. Ефименко), в Чувашській республіці (Н. І. Гаген-Горн про етнографічну роботу та М. І. Павлов-Сильванський про правне вивчення села) Вятській губ. (М. Худяков), Воронежській губ. (С. А. Еремін), Воронежській губ. та Білорусі (вивчення палеоліту—С. М. Замятин), Ленінградській губ. (П. П. Ефименко). Статті присвячені—А. Якубського—руїнам Сигнака; Р. Фасмера—монетним знахідкам; І. Карабішова—спробі реставрації ікон Успенського собору в 1852 р. А. Кацевалова—грецьким написам з Черномор'я; В. Толмачева—речам «кістяного віку» з Сибіру; М. Я. Марра—Картагенові та Римові; Г. Котова—окресленню склепінь у володимиро-суздальському будівництві; Н. Тоцаревського—користуванню під час обмірів кутомірами. Коім того, подано дві промови—Б. Богаєвського («Древне-Мінойський період на Крите») та Д. Айналова («Первоначальні шаги искусства в Європі»), а також статті М. Фармаковського про виставку робіт Інституту археологічної технології.

С хідній Світ, 1929.

В цьому журналі за 1929 р. уміщено статті та замітки, що висвітлюють ряд питань з матеріальної культури. З них відзначимо: П. Корнилов—«Вивчення пам'яток матеріальної культури Сходу в татарській іконії»; Н. А. Захаров—«Рештки хеттської культури в Малій Азії»; Д. О. Акчокракли—«Науково-дослідча робота по історії матер. культури у Криму».

Б. В. Фармаковський—«Розкопування Ольбії 1926 звіт (з двома плянами й 60 фотознімками). Одеса Історично-археологічний музей, 1929.

Ширше про цю книжку подано у 2 ч. «Хроніки археології та мистецтва». А. В. Шмидт.—Археологические изыскания Башкирской экспедиции Академии Наук. Уфа 1929, стор. 27 таб. ілюстрацій, пляни місцевостей.

Тут подано попереднє звідомлення про досліди Археологичної експедиції у 1928 р. Виявлено культури часів IV, V, VI—VIII ст. ст. н. е. (Бахмутине).

ІІ. МИСТЕЦТВО

«Мистецтво» Збірник 1. Харків 1928—1929. Вид. Харк. секц. наук. досл. катедри мистецтвознавства, присвяч. акад. М. Я. Маррові з нагоди 40-річчя його науково-літер. діяльн. стор- 165 +23 стор. додатку, 73 табл. ілюстрацій, портрет акад. Марра та ілюстрації в тексті.

Зміст: Передмова С. Таранушенко—«Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII вв.» Івановська—«Матеріали к изучению искусства древнего Кавказа II. Кавказские бронзовые поясные пряжки». Е. Берченко—«Як збирати матеріали до настінних розписів». Е. Никольська—«К изучению армянской миниатюрной живописи. 2 Иллюстрация рукописей мастера Ованеса из Гизанак». М. Лейтер—«Из материалов по изучению мозаичных полов Херсонеса Таврического. I. Мозаичные полы базилики, раскопанной в 1889 г. К. Берладіна—«Матеріали з історії українського образотворчого гаптування. Композиційні схеми та іконографічні форми українських фелоней від середини XVII до ХХ ст.» О. Степанова—«Матеріали до вивчення української дерев'яної різьби». Дерев'яні різьбовані напрестольні хрести; з 2-ма додатками: 1) Датований матеріал и 2) Архівні дані про майстрів—різб'ярів». М. Вязмітіна—«Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерево)». Д. Гордеев—«К вопросу о разгрупировании эмалей Хахульского складня. С 2-мя приложениями: 1) Исправления и 2) Иконографический указатель». Додатки: 1) В. Зуммер—«Книга Багісина, якік материал к бібліографии А. Иванова». 2) В. Дубровский—«До питання про організацію музеїв робітничого побуту й мистецтва».

Українське малювання XVII—XX ст.

Провідник по виставці під редакцією й з вступним нарисом Федора Еристова. Вид. Всеукр. істор. музей ім. Т. Шевченка у Києві. К. 1929. Присвячується тридцятирічному ювілеєві Вс. істор. музею ім. Т. Шевченка 1899—1929. 108 ст. 20 ілюстрацій у тексті. Виставку організував історично-побутовий відділ Музею й художній відділ. Вступний нарис до каталогу, поясняльний текст до всіх заль, покажчик імен та німецький текст склав завідувач художнього відділу Ф. Л. Ерист. Каталог експонатів 1 залі—співробітник історично-побутового відділу А. А. Терещенко. Каталог експонатів II—V заль—співробітниця худ. від. А. В. Артиухова. Фотознімки виконав М. П. Сталінський. Обгортка роботи проф. В. Г. Кричевського.

С. Гиляров, — Новознайдений твір Кранаха в Музеї мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. К. 1929, ст. 22 з ілюстраціями.

Японська графура. (Музей мистецтв Всеукр. Академії Наук). К. 1929, ст. 19 + ілюстрації.

Мистецтво жанру (побутове мистецтво) каталог виставки Х. 1929. Харк. худ. істор. музей, стор. 15.

И. М. Хозеров — «Знаки и клейма кирпичей смоленских памятников зодчества древнейшего периода» (Научн. изв. Смол. гос. унів., т. V вып. III, См. 1929).

В. Січинський — «Ротонди на Україні» Науковий збірник істор. секції, ВУАН, К. 1929 р.

М. Макаренко — «Чернігівський Спас». «Записки Істор.- філ. відд. ВУАН». кн. XX, К. 1928, і окрема відбитка. стор. 90 + 5 (бібліогр. праць автора). Розвідка багато ілюстрована та має чимало рисунків і плянів.

«Червоний Шлях» Харків за р. 1929. Тут треба відзначити такі статті з мистецтва: у ч. I: К. Сліпко-Москалів—«Розвиток та перспективи графіки СРСР», Е. Холостенко—«Виставка гравюри та рисунку», ч. 3 Я. Літник—«Шевченко в образотворчому мистецтві», ч. 5—6: проф. М. Бурачек—«Михайло Іванович Жуко», ч. 7: В. Зубар—«Виставка сучасної графіки»; ч. 8—9: Я. Літник—«Портретне мальство видатних митців XVIII ст.»; ч. 10—11: С. Холостенко—«В. Н. Пальмів».

«Життя та Революція», Київ за р. 1929. Тут уміщено такі

статті з мистецтва: Кн. I: С. Таранушенко—«Василь Кричевський»; кн. IV: А. Артихова—«Кость Трутовський»; кн. X: Ю. Михайлів «Майстер фарби та кольориту (з нагоди 10 р. смерти О. Мурашки)»; кн. XI: Ю. Соділенко—«Художник Віктор Пальмов».

«Україна», Київ, за р. 1929. Статті з мистецтва уміщено—у кн. за січень-лютий: А. Степович—«На Галаганівщині літом 1927 р.» Тут подано відомості про Галаганівський будинок у с. Сокиринцях на Прилуччині. У кн. за вересень: К. Лазаревська—«Заможній двір на Стародубщині у першій половині XVIII ст.» (до історії будівництва на Україні).

Музей, музейництво та заповідники.

«Будинок-музей Шевченка», Київ, 1929 (Інст. Т. Шевченка, Київська філія), стор. 48, ілюстр. і автографи Шевченка. Обгорта роботи В. Кричевського. Передмова. Відомості про будинок. Показник експонатів у 5 кімнатах.

«Бюлєтень Прилуцького окр. музею».

Рік I. 1928 (стор. 39).

Статті щодо музеїної праці: Ю. Каневський—«Рік праці Прилуцького музею». С. Хоменко—«Кімната революції при Окружмузей». Проф. О. Щербина—«Сліпецький куток Прилуцького музею». Ю. Каневський—«Про організацію мережі кореспондентів музею». В. Маслов—«Поповнення Прилуцького музею». Крім цього, вміщено статті та згадки з дослідчої роботи на Прилуччині.

Рік II. 1929 (стор. 85 +2 табл. ілюстр.)—уміщено одну статтю з музеїної праці—В. Маслов і Ю. Каневський—«З життя музею». Зміст цього випуску: С. О. Іллічевський—«Наслідки гео-ботаничного дослідження Прилуччини». Ю. Г. Каневський—«Лікарські рослини Прилуччини». М. І. Шевченко—«Шкідинки та хорбі с.-г. рослин на Прилуччині». М. І. Шевченко—«Практичні заходи до підвищення врожайності (в умовах Прилуччини)». А. Вороний—«Сліди перебування людини старої кам'яної доби в м. Журавці, Варвинського району». О. Г. Шліхтер—«Перші паростки молодої гвардії (з передмовою І. Ілліна. Перекл. зрос. Л. Коваленка)». А. І. Лучник—«Євген Павлович Гребінка». проф. В. І. Маслов—«З культурного життя старої Прилуччини: С. В. Лукомський». Проф. М. В. Макаренко—«Кобзар» Л. М. Жемчужнікова». О. І. Пашина—«Про архівну роботу на Прилуччині» й зазначена стаття про музей.

В. В. Дубровський—«Музей на Україні». ДВУ, Харків 1929.

Зміст: Що таке музей. Які музеї є на Україні. Що роблять музеї. Що ми можемо побачити в музеях. Як треба оглядати музеї. Показчик музеїв НКО УСРР на 1/І 1929 р.

Р. Заклинський—«Про музеєзнавство в Німеччині й у нас» («Пропаганду Марксизму», № 6, 1929).

Р. Заклинський—«Музейне будівництво (з приводу 30-річного ювілею Всеукр. іст. музею ім. Т. Шевченка у Київі). (Життя та Революція», 1929 р., кн. XII).

М. Вязьмітіна—«Про Туркестанські музеї» («Східний світ» 1929 № 3 (9).

В. Дубровський—«Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» ДВУ, Харків 1930, стор. 75, ілюстр.

Зміст: 1) Що таке пам'ятники культури й для чого вони потрібні. 2) Охорона пам'яток на Україні до Жовтневої революції й протягом першого десятиліття по ній. 3) Стан історичних пам'яток на Україні та боротьба з шкідниками за їхню охорону. 4) Державні історично-культурні заповідники УССР (Ольвія, могила Т. Шевченка, Всеукраїнський музейний городок, Бердичевський заповідник, Кам'янецька фортеця, Замок К. Острозького, Чернігівський, Київо-Кирилівський, Новгород-Сіверський). 5) Пам'ятки культури республіканського (всесукаїнського) значення. 6) Наукове дослідження пам'яток. 7) Охорона пам'яток культури та громадська допомога. Додаток. Права УСРР щодо охорони пам'яток.

CHRONIK
DES UKRAINISCHEN ARCHÄOLOGISCHEN KOMITEES. HEFT 1. 1930.
Zusammenfassungen.

Archäologische Ausgrabungen in der Umgebung von Charkiv. Von Prof. Oleksandr Fedorovskyj.

Die von der Verwaltung der wissenschaftlichen Institute entsandte Expedition hat im Herbst 1929 in Donecke Horodyšče, 7 Kilometer weit von Charkiv, Ausgrabungen unter Leitung von Prof. Fedorovskyj unternommen. Es wurde ein wertvolles Material zur Kenntnis des Lebens der alten Slaven an den Tag gefördert. Der befestigte Platz ist von Erdwällen umgeben (Tab. I, 1), ausserhalb welcher sich eine Siedlung befand. Es wurden gefunden: Getreidegruben (Tab. I, 2), Erdhütten, Töpferherde (Tab. II, 3), Begräbnis (Tab. II, 4), Reste der Knochengeräte werkstätte, und viele Haushaltsgegenstände (Geschirr und dessen Fragmente, Kinderspielzeug, Knochenkämme, Bronzeverzierungen und dergleichen). Es waren eine Unmenge von Tier—, Vogel— und Fischknochen und Körner und Samen der Kulturpflanzen (Hirse, Korn, Gerste, Weizen in 2 Arten, Buchweizen in 5 Arten, Lein, Mohn) vorhanden.

Archäologische Forschungen im Gebiete der elektrischen Dniprokraftwerke (Dniprostan). Von Frau Valerija Kozlovska.

Schritt in Schritt mit den Bauarbeiten der Dniprokraftwerke wird auch die Arbeit der wissenschaftlichen Expedition entfaltet, die das zu überschwemmende Gebiet in archäologischer Hinsicht zu erforschen hat. Die Expedition steht unter Leitung von Mitglied der Akademie D. Javornyckyj. Im Laufe der drei Jahren wurden zahlreiche archäologische Funde an den Tag gefördert, die verschiedenen Zeiten angehören. Es sind einige neolithische Stationen mit zahlreicher Keramik, Kieselwerkzeugen und kleinen Muschelhaufen (Speisereste) gefunden worden; viele Grabhügel der eneolithischen Zeit sind ausgegraben worden. Unter den Erdaufschüttungen wurden Steinkreise (Cromlechs) entdeckt, in welchen und um welche herum gehockte skelette, manche in Kisten liegend, begraben sind. Auch wurden Steinbauten, die augenscheinlich religiösen Zwecken dienten, ebenfalls aus eneolithischer Zeit gefunden. Es wurden Skythengräber mit steinernen Deckwerk über den Gräben, eine Siedlung und Begräbnisstätte aus der Zeit der römischen Einflüsse und eine slavische Siedlung mit den Resten der Erdhütten ausgegraben.

Beiträge zur Gedenfrage. Von Petro Kurinnyj.

Der Verfasser bespricht die Abhandlung von Jozef Kostrzewski. Die Grabhügel und Steinkreise in Odry, Kreis Chojny in Pommern (polnisch), und hebt hervor, dass die Funde Kostrzewski's für einige Probleme der ukrainischen Vorgeschichte von Bedeutung sind, und zwar für das Problem der Grabhügel mit Steinkreisen und Steinhaufen und für die Aufklärung des gotischen Begräbnisritus. Nach einer detaillierten Beschreibung einiger Begräbnisse macht der Verfasser kritische Bemerkungen zu der von Kostrzewski angewendeten Methode der Ausgrabungen, unter Hervorhebung ihrer positiven und negativen Seiten. Im Weiteren wird bemerkt, dass die ukrainische Archäo-

logie mit Steinkreisen umringte Grabhügel kennt, die verschiedenen Zeiten angehören, und es wird der von Kostrzewski erforschte Typus der gotischen Grabhügel mit dem in der Krim bekannten Typus verglichen. Am Schluss wird erklärt, dass die Arbeiten Kostrzewski's zu neuen Forschungen nach den Spuren der Goten in der Ukraine anregen sollen.

Eine Nekropolis in der Umgebung von Polonne in Wolynien. Von Serhij Hamčenko.

Die Ausgrabungen wurden in der Nähe der Eisenbahnstation Polonne von S. Hamčenko im J. 1927 ausgeführt; es wurden zwei Grabhügel aus einer Gruppe von elf Grabhügeln (Fig. 1) nach den neuesten Anforderungen der Methode erforscht (Fig. 2). Einer der Grabhügel barg vier Begräbnisse, im Kreisrund angeordnet. Die Skelette lagen in gehockter Stellung in Gruben; an und zwischen den Gruben wurden Lagerfeuerstellen, ebenfalls im Kreisrund angeordnet, gefunden (Fig. 3). Das Inventar dieser Begräbnisse besteht in Gegenständen aus Kieselstein und in Scherben eines groben Geschirrs. Die Grabhügel stammen aus der neolithischen Zeit.

Archäologische Forschungen im Kreis Sumy im J. 1929. Von Silvestr Mahura.

Im Sommer 1929 wurden im Kreis Sumy archäologische Forschungen unter Leitung von Prof. M. Makarenko unternommen. Es wurden zwölf slavische Grabhügel in der Nekropolis von Piščany erforscht, die ca. 7 Kilometer NNO von Sumy liegt. Die meisten dieser Grabhügel, nämlich 1480, wurden auf einen Plan aufgenommen. Es wurden auch fünf Grabhügel einer anderen Nekropolis erforscht, die ca. 2.5 Kilometer NO von Piščany gelegen ist. Versuchsgrabungen wurden in der Ortschaft Kreidysči ausgeführt, wo sich Reste eines zerstörten slavischen befestigten Platzes befinden. Die gefundenen Gegenstände sind dem Museum in Sumy eingeliefert worden.

Archäologische Forschungen in der Umgebung von Zachvativka, Kreis Umanj, in den J. 1925—1928. Von Mečyslav Jakymovyc.

In den Jahren 1925—1928 erforschte M. Jakymovyc in den Abhängen bei Zachvativka die Reste der Kultur von Trypillja. Es wurden drei Bauten ausgebranntem Thon gefunden, darunter zwei Ofenreste und eine Baute unbekannter Bestimmung. Eine Unmenge von Geschirrfragmenten wurde vorgefunden, unter welchen bemalte Keramik nur 20% ausmacht; auch einige Fragmente von Thonstatuetten, eine Handmühle, und Kieselgeräte in kleiner Zahl waren vorhanden.

Wandbemalung in Kozyn, Kreis Bila Cerkva. Tab. III. Von Tetjana Miškivska.

Die Bauern dieses Städtchens bemalen ihre Häuser; aussen werden die Fenster und Türen mit farbigen Streichen umrahmt, innen ist die Bemalung komplizierter. Die Häuser älmerer Leute sind zierlicher bemalt. Die Hauptfläche für Bemalung ist der Raum zwischen den zwei Fenstern der Stirnwand; die Wand, die dem Flur zu liegt, wird nie verziert. Die Verzierungen lassen sich in zwei Gruppen einteilen: die aus einzelnen Motiven bestehenden (Tab. III, 1, 2) und die tapetenartigen (Tab. III, 3—6). Die Bemalung wird auf die Wand mit Fingern, mit Wergodor Grohpinsel, mit aus Kartoffel, Rüben oder Kork angefertigten Schablonen angebracht. Als Farbstoff dienen die hausgemachten schwarze und weisse Farben, grüne Korn, Rübenblätter, und Anilinfarben. Mit der Bemalung beschäftigen sich hauptsächlich die Frauen.

Beiträge zur Kennnis der ukrainischen Volksarchitektur. (Grundsteinlegung und Bau eines Bauernhauses). Von Andrij Tereščenko.

Die Beiträge sind die vom Verfasser aufgezeichneten Schilderungen, die vom 50 Jahre alten Einwohner von Krupske, Kreis Sevčenko, Zimmermann von Beruf, Iljko Tupota gemacht wurden, der 15 Bauernhäuser erbaute. Der Hergang des Baus ist genau in Einzelheiten geschildert, mit Anführung

von verschiedenen Architektureteilen und mit Beschreibung der Bräuche, die in alter Zeit bei dem Bau und bei Ausführung einzelner Teile beobachtet wurden.

Zwei Kupfergefässe aus dem Kreis Cerkasy. Von Silvestr Mahura.

Im Historischen Museum in Kyjiv befinden sich zwei grosse Kupfergefässe, die in der Nähe von Zabotyn, Kreis Cerkasy, im Herbst 1926 gefunden wurden. Der Körper besteht aus drei Blättern Kupferblech, mit kupfernen Nieten genagelt; die Böden sind aus einem Kupferstück geschmiedet. Am oberen Rande befinden sich je zwei Henkel, aus Kupfer gegossen. Das eine Gefäß ist 36,5 cm. hoch, der grösste Durchmesser ist 34 cm.; das andere ist 35 cm. hoch, mit dem grössten Durchmesser von 31 cm. Die beiden Gefässe gehören dem Hallstatttypus an (Tab. IV, 1, 2, 3).

Aus den Arbeiten des Seminars an der Archäologischen Abteilung des Historischen Museums in Kyjiv. Von Kyrylo Koršak.

Das Seminar entstand im Herbst 1927 auf Anregung und unter Leitung von Frau V. Kozlovska. Das Seminar, an dem junge Leute teilnehmen, setzt sich zum Ziel, zur archäologischen Arbeit in grösserem Massstab vorzubereiten. Auf den Sommerexkursionen wurden von den Teilnehmern einige neue archäologische Punkte in Kyjiv und in anderen Orten der UkrSRR registriert. Die gesammelten Gegenstände aus verschiedenen Zeiten wurden dem Museum eingeliefert. Der Verfasser dieses Berichtes fand auf den Sanddünen in der Nähe von Zabolotiv, Kreis Cernihiv; unterdem Geschirrscherben, Kieselplättchen und Geschirr, längliche aus Thon angefertigte Geräte, die zum Verziernen des Geschirrs dienten (Photo).

Noch eine unverehrt gefundene Chersoneser Amphora. Von Serhij Dloževskyj.

Der Verfasser erwähnt einer im Museum in Mykolajiv befindlichen Amphora Chersoneser Ursprungs und vergleicht dieselbe mit einer anderen von Machov, dessen Schlüsse er bestreitet, beschriebenen Chersoneser Amphora. Der Verfasser behauptet eine weite Verbreitung dersignierten aus dem Schwarzegebiet stammenden Amphoren.

Denkmäler der Kultur von Trypillja in der Umgebung von Kamjanec Podilskyj. Von Kostj Krzeminskyj.

Der Verfasser hat in den J. 1926—1927 in der Umgebung von Kamjanec Podilskyj Ueberreste der Kultur von Trypillja gefunden und untersucht, es wurden bemalte Keramik und Statuettenfragmente vorgefunden, die dem Typus von Kadijivka ähneln.

Ein numismatischer Fund in der Umgebung von Cherson. Von Georgij Kryssin.

Die Notiz betrifft einen in der Nähe von Cherson im J. 1929 gefundenen Schatz von Silbermünzen, die aus der griechischen Kolonie Istra an der Donau stammen und dem V Jahrhundert nach Christi angehören. Um die Stelle, wo der Schatz gefunden wurde, sind Spuren altertümlicher Bauten vorhanden.

Gelegentliche archäologische Funde im Kreis Romen. Von Mychajlo Semenčyk.

Es werden gelegentliche archäologische Funde aufgezählt, die dem Museum in Romen im J. 1929 eingeliefert wurden; darunter sind acht Gefässe, in der Mehrzahl aus der Zeit der römischen Einflüsse, vorhanden.

Die Nekropolis in Kyjiv (Revolutionsgräber). Von Fedir Senhalevyč.

Es wird auf einige in Kyjiv befindliche Gräber der Revolutionskämpfer aufmerksam gemacht, von den 1870—er Jahren an bis in die neueste Zeit, hinein.

VARIA.

Ergebnisse der Sowjetarchäologie im Altai.
Von P. K.

Die von M. I. Repnikov ausgeführten Ausgrabungen an der Stelle der alten Höhlenstadt in der Nähe von Bachtschisarai in der Krim.

Die Olbioter Grabungen im J. 1929.

Bericht von Prof. S. Dloževskyj über archäologische Funde in der Südukraine (Landeskommision für den Schutz der Denkmäler der materiellen Kultur in Odessa). Aus dem Archiv des Ukrainischen Archäologischen Komitees.

Das zerstörte Begräbnis im Grabhügel bei Melichovskaja (Kreis Sachty im Nordkaukasus). Aus dem Bericht von L. A. Abaza.

Knochen fossiler Tiere in einem Fund in der Nähe von Kamensk (Kreis Sachty im Nordkaukasus). Aus dem Bericht von L. A. Abaza.

Die von P. Charlampovyč im Kreise Persotravnevske ausgeführten Versuchsgrabungen. Aus dem Bericht des Leiters des Museums in Persotravnevske P. Charlampovyč.

Die von I. S. Abramov gemachte Untersuchung der Ufergegend der Desna bei Novhorod-Siversk. Aus dem Bericht von I. S. Abramov.

Kunstdenkmäler in Sarhorod, Kreis Mohyliv-Podilskyj. Aus dem Bericht des Leiters des Museums in Mohyliv-Podilskyj O. Ivanov.

Wirksamkeit der wissenschaftlichen Institute.—Oeffentliche Sitzungen des Ukrainischen Archäologischen Komitees.—Oeffentliche Sitzungen des Kunstmuseums der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften.—Kommission für Erforschung des Gebietes der Dniprokraftwerke, der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften.

NEKROLOGE.

Zur fünfzehnten Jahreswende des Todes von V. V. Chvojko.—Viktor Ivanovyc Hoškevyc (21. März 1860—2. März 1928).—Leonid Pavlovyc Dobrovolskyj (9. Aug. 1867—17. Sept. 1929).

KRITIK UND BIBLIOGRAPHIE.

I. Poljanskyj. Neue archäologische Funde in Galizien.—Mitteilungen der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. B. CXLIX. Lemberg. 1928. S. 9—30, mit 14 Tab. Besprechung.—I. Posternak. Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre.—Slavische Rundschau. Ig. I. S. 542—544. Besprochen von V. Kozlovska.

Ukrainische Volkskunst. Die Steppenukraine. Ornament. Herausg. vom Museum der bildenden Künste in Odessa. 1929. Besprochen von F. Ernst.

F. Wiegand. Bericht über Ausgrabungen in Pergamon 1927. (Abhandl. der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Ig. 1928. Nr. 3). Besprochen von P. Kurinnyj.

A. Skvorcov. Das Leben des Künstlers Taras Sevčenko. Herausg. von der Assoziation der revolutionären Künstler Moskau. 1929. 111+13 S., illustr. Besprochen von F. Ernst.

Russkij Antropologičeskij Zurnal. B. 18, H. 1—2. Moskau-Leningrad. 1929.

Neue Aufsätze und Bücher.

З М І С Т.

	Стор.
П е р е д м о в а	3
Археологічні розкопи в околицях Харкова. Проф. Олександр Федоровський	5
Археологічні досліди на території Дніпрельстану. Валерія Козловська	11
Матеріали до готської проблеми (з приводу праці Йозефа Костржевського. Kurgany i kręgi kamienne w Odrach, w pow. chojnickim na Pomorzu. Poznań. (Рік видання не зазначений) Петро Курінний	21
Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині. Сергій Гамченко. З рис. у тексті	27
Археологічні досліди на Сумщині р. 1929. Сильвестр Магура	33
Археологічні досліди біля с. Захватівки (Червоний Кут) Тернівськ., р. Гуманськ. Окр. з. рр. 1925—1928. Мечислав Якимович Настінні розписи у м. Козині на Білоцерківщині. Тетяна Мішківська (1 табл., 6 фото) табл. III	37
Матеріали до студіювання народної української архітектури (закладання і будування хати) Андрій Терещенко	41
Дві мідяні посудини з Черкасщини. I табл. (3 фото) табл. IV—Сильвестр Магура	53
З праці семінару при Археологічному відділі Вс. Істор. музею ім. Шевченка у Києві, I foto у тексті. Кирило Коршак Ще одна ціла Херсонесська амфора. Сергій Дложевський	57
Пам'ятки трипільської культури біля м. Қам'яниця-Подільського. Кость Крjemінський	67
Нумізматична знахідка біля м. Херсону. Юрій Крисін	68
Випадкові археологічні знахідки на Роменщині. Михайло Семенчик	69
Некрополь Київський (революційні могили). Федір Сенгалевич	69
	71

VARIA.

Успіхи радянської археології на Алтаї. П. К.—Розкопи М. І. Репнікова на місці давнього печерного города біля Бахчисараю у Криму. Розкопування Ольбії р. 1929. Одеська Редколегія.—Повідомлення проф. С. С. Дложевського про археологічні знахідки на Південній Україні (Одеська Краєва Комісія для охорони памяток матеріальної культури). З архіву ВУАКу.—Зруйноване поховання у могилі біля станиці Меліховської (Шахтинсько-Донецької округи на Північному Кавказі) з повід. Л. А. Абази.—Знахідка кісток копальних тварин біля м. Каменського (Шахтинсько-Донецьк. окр. на Північні. Кавказі) з повід. Л. А. Абаза.—Розвідкові розкопи П. В. Харламповича у Першомайськ. окр.

(з повідомл. Зав. Окр. Першомайск. Музеем П. В. Харламповича).—Рекогносцировка І. С. Абрамова по узбережжю Десни біля м. Новгородсіверського (з повід. І. С. Абрамова)—Памятки мистецтва у м. Шаргороді, Могилівськ. Окр. (з повідомл. зав. Могил. Под. Муз. О. Іванова)	73
Праця науково-дослідчих установ.	
Прилюдні засідання ВУАК'у.—Прилюдні засідання Музею Мистецтв ВУАН.—Комісія Дніпрельстану ВУАН	77
Некрологія.	
15 роковини з дня смерти В. В. Хвойки.—Віктор Іванович Гошкевич (21/ІІІ-1860—2/ІІІ-1928).—Леонід Павлович Добровольський (9/VIII-1867—17/ІХ-1929)	79
Критика та бібліографія.	
«Юрій Полянський».—Нові археолог. знах. з Галичини «Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка т. CXLIX, Львів 1928, з 14 табл. ілюстр. «I. Rasternak—Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre». Slavisch Rundschau. Jahrgang I Nr. 7 Juli 1929. Berlin-Leipzig-Prag. стор. 542—544.	81
В. Козловська—«Українське народне мистецтво. Степова Україна. Орнамент» вид Одеськ. Політ. Образотвор. Мист. Одеса 1929.	87
Присвяч. М. О. Скрипнику. Ф. Ернст.—Рец. на Fh. Wiegand «Bericht über Ausgrabungen in Pergamon 1927» (Abhandl. der preus. Acad. der Wissenschaften, Jahrg. 1928. № 3)—П. Курінний.—«А. Скворцов.» Жизнь художника Тараса Шевченкоа изд. АРХ. Москва, 1929, стор. 111+13 ілюстр. ц. 70 к. Ф. Ернст.—«Русский Антропологический Журнал» т. 18, в. 1—2, Москва, 1929, Ленінгр. В. К.	93
Нові видання	93
Резюме (німецькою мовою)	93

Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН.

«Коротке звідомлення за археологічні досліди р. 1925». К. 1926.

Вадим Модзалевський. «Гути на Чернігівщині». К. 1926.

«Трипільська культура на Україні». Збірник I. К. 1926.

Проф. Г. Павлуцький. «Історія українського орнаменту». К. 1927.

«Коротке звідомлення за досліди р. 1926». К. 1927.

„Хроніка археології та мистецтва“ Ч. 2

(Друкується).

В цьому числі уміщено такі статті. — Пам'яти невтомного працьовника видатного геолога академіка П. А. Тутківського (1858—1930). — К. Коршак. Палеолітична станція в м. Іскорості. — П. Куринний. Важливі матеріали до встановлення відносної хронології трипільських селищ (з приводу праці Kostrzewskiego). — В. Козловська. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарки, Тульч. Окр.). — М. Собілов. Фалари Ізюмщини. — В. Козловська. Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини. — С. Магура. Випадкові знахідки за р. 1927. — П. Абраменко. Розкопи могили у с. Лихолітах Іркліївського р. на Шевченківщині р. 1928. — Проф. С. Таранушенко. Звіти за досліди в галузі українського мистецтва р. р. 1928—1929. — Ф. Сенгалевич. Київський некрополь. II Щекавика. (Могили магістраських діячів). — К. Т. До питання про методологічну перебудову вивчення археології. Далі подано розділи — «Varia», «Праця науково дослідчих установ», «Критика та бібліографія». Це число «Хроніки» ілюстровано.

Підготовляється до друку «Хроніка археології та мистецтва» Ч. 3.

Незабаром вийдуть з друку «Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету» в. I.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для Всеукраїнського Археологічного Комітету прохають надсилати на адресу — Київ, Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН. Головна пошта, скринька 31.

Die Adresse des Ukrainischen Archäologischen Komitees: U. S. R. R. Kyjiv.
Holovna Pošta, skrynjka 31.

Ціна 1 крб. 35 коп.